

Розглядаються актуальні теоретико-прикладні проблеми стратегічного розвитку економіки, розкриті основні тенденції формування та функціонування економічних, інвестиційних, фінансових, екологічних і правових механізмів господарювання. Особлива увага приділена питанням ефективного використання та управління інтелектуальним потенціалом, екологізації виробництва, підвищення рівня життя населення і забезпечення сталого розвитку із висвітленням досвіду України, Казахстану, Німеччини.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів і студентів.

Рассматриваются актуальные теоретико-прикладные проблемы стратегического развития экономики, раскрыты основные тенденции формирования и функционирования экономических, инвестиционных, финансовых, экологических и правовых механизмов хозяйствования. Особое внимание отведено вопросам эффективного использования и управления интеллектуальным потенциалом, экологизации производства, повышение уровня жизни населения и обеспечения устойчивого развития с освещением опыта Украины, Казахстана, Германии.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов и студентов.

Topical theoretical and applied problems of strategic economic development are considered, principal trends of forming and operation of the economic, investment, financial, ecological and legal mechanisms are disclosed. Particular attention is given to the issues of intellectual potential efficient use and management, green production, population living standards improving and sustainable development providing in the light of experience gained in Ukraine, Kazakhstan and Germany.

For scientists, teachers, post-graduates and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Д. Базилевич, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	А.І. Ігнатюк, д-р екон. наук, доц. (заст. відп. ред.); А.А. Чухно, д-р екон. наук, проф., акад. НАН України; Д.М. Черваньов, д-р екон. наук, проф., чл.-кор. НАПН України; П.С. Єщенко, д-р екон. наук, проф.; Г.І. Купалова, д-р екон. наук, проф.; Н.В. Ковтун, д-р екон. наук, проф.; І.О. Лютий, д-р екон. наук, проф.; І.І. Мазур, д-р екон. наук, доц.; В.О. Мандибур, д-р екон. наук, проф.; С.В. Науменкова, д-р екон. наук, проф.; А.О. Старостіна, д-р екон. наук, проф.; О.І. Черняк, д-р екон. наук, проф.; В.Г. Швець, д-р екон. наук, проф.; А.В. Шегда, д-р екон. наук, проф.; Р.В. Пікус, канд. екон. наук, доц.; О.І. Жилінська, канд. екон. наук, доц. (відп. секр.)
Адреса редколегії	03022, Київ-22, вул. Васильківська, 90-а, економічний факультет ☎ (38044) 259 71 82
Затверджено	Вченою радою економічного факультету 17.05.12 (протокол № 10)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України №1-05/7 від 10.11.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17106-5876ПР від 08.09.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Базилевич В. Проблеми оцінки, охорони і захисту прав об'єктів інтелектуальної власності в Україні	5
Аймагамбетов Е. Умови та передумови трансформації університету в інноваційно-підприємницький	9
Купалова Г., Матвієнко Т. Екологічна звітність підприємств як складова національної інформаційної системи з охорони довкілля	12
Доскалієва Б. Особливості зайнятості населення Казахстану в контексті світових трендів	16
Нойманн В., Семенко Т. Досвід розвитку зеленого бізнесу в Німеччині та можливості його використання в Україні	20
Камєнова М. Фактори сталого розвитку аграрного сектору Казахстану	23
Конакбаєв А. Особливості регулювання кредитного ринку в умовах циклічності економіки	26
Сагайдак Ю., Харченко Т. Проблеми та перспективи розвитку екологічного ринку в Україні	32
Таубаєв А. Формування національної моделі економічного розвитку у Республіці Казахстан	36
Вечкінзова Е. Зростання ролі держави у розвитку індустріально-інноваційної інфраструктури	39
Вітренко А. Еволюція процесу теоретичного усвідомлення сутності реклами різними економічними школами та особливості їх поглядів	42
Газалієв А. Дослідження структурних зсувів в економіці Казахстану	45
Давлетбаєва Н. Вибір стратегії розвитку кластерів у промисловості Казахстану	48
Некрасова В. Нормативно-правове регулювання контролю доходів і видатків у вищих освітніх закладах	51
Рахметова А. Управління ризиками у взаємодії банківського та реального секторів економіки	55
Нікітченко Ю. Економіко-екологічна оцінка технологій переробки автомобільних зношених шин	58

СОДЕРЖАНИЕ

Базилевич В. Проблемы оценки, охраны и защиты прав объектов интеллектуальной собственности в Украине.....	5
Аймагамбетов Е. Условия и предпосылки трансформации университета в инновационно-предпринимательский	9
Купалова Г., Матвиенко Т. Экологическая отчетность предприятий как составляющая национальной информационной системы по охране окружающей среды	12
Доскалиева Б. Особенности занятости населения Казахстана в контексте мировых трендов	16
Нойманн В., Семенко Т. Опыт развития зеленого бизнеса в Германии и возможности его использования в Украине	20
Каменова М. Факторы устойчивого развития аграрного сектора Казахстана.....	23
Конакбаев А. Особенности регулирования кредитного рынка в условиях цикличности экономики	26
Сагайдак Ю., Харченко Т. Проблемы и перспективы развития экологического рынка в Украине.....	32
Таубаев А. Формирование национальной модели экономического развития в Республике Казахстан.....	36
Вечкинзова Е. Возрастание роли государства в развитии индустриально-инновационной инфраструктуры	39
Витренко А. Эволюция процесса теоретического осознания сущности рекламы разным экономическими школами и особенности их взглядов	42
Газалиев А. Исследование структурных сдвигов в экономике Казахстана	45
Давлетбаева Н. Выбор стратегии развития кластеров в промышленности Казахстана	48
Некрасова В. Нормативно-правовое регулирование контроля доходов и расходов в высших учебных заведениях.....	51
Рахметова А. Управление рисками во взаимодействии банковского и реального секторов экономики	55
Никитченко Ю. Экономико-экологическая оценка технологий переработки автомобильных изношенных шин	58

CONTENTS

Bazylevych V.	
Problems of valuation and protection of the intellectual property objects rights in Ukraine.....	5
Aymagambetov E.	
Conditions and preconditions of transformation the university to the innovative-entrepreneurial.....	9
Kupalova G., Matvienko T.	
Enterprise ecological reporting as a part of the national information system for environmental protection	12
DoskalievaB.	
Features of population employment of Kazakhstan in the context of world trends	16
Neumann W., Semenko T.	
Experience of development of green business is in Germany and possibility of its use in Ukraine	20
Kamenova M.	
Factors of stable development of the agrarian sector of Kazakhstan	23
Konakbayev A.	
Features of regulation of the credit market in the conditions of recurrence of economy	26
Sagaydack J., Kharchenko T.	
Problems and prospects of development of ecological market in Ukraine.....	32
Taubayev A.	
The formation of national model for economic development in the Republic of Kazakhstan	36
Vechkinzova E.	
The increasing role of the State in the development of industrial and innovative infrastructure.....	39
Vitrenko A.	
The evolution of theoretical understanding of the advertising nature in different economic schools and especially of their views	42
Gazaliev A.	
The research of structural change in the economy of Kazakhstan	45
Davletbayeva N.	
The choice of strategy for the development of clusters in the industry of Kazakhstan.....	48
Nekrasova V.	
Legal regulation of income and expenses control in the higher education institutions.....	51
Rahmetova A.	
Risk management in the collaboration of the banking and real sector of the economy	55
Nikitchenko J.	
Economic and environmental assessment of technologies for vehicles scrap tires treatment.....	58

ПРОБЛЕМИ ОЦІНКИ, ОХОРОНИ І ЗАХИСТУ ПРАВ ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Досліджено сутність інтелектуальної власності як визначальної економіко-правової категорії інформаційного суспільства. Проаналізовано існуючі підходи до вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності та сформульовано принципи формування їх ринкової вартості. Запропоновано заходи щодо покращення регулювання відносин інтелектуальної власності, що дозволять створити надійну систему охорони і захисту прав інтелектуальної власності в Україні.

Ключові слова: інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал, ринок інтелектуальної власності, ринкова вартість, інформаційне суспільство.

Исследована сущность интеллектуальной собственности как определяющей экономико-правовой категории информационного общества. Проанализированы существующие подходы к стоимостному оцениванию объектов интеллектуальной собственности и сформулированы принципы формирования их рыночной стоимости. Предложены меры по улучшению регулирования отношений интеллектуальной собственности, которые позволят создать надежную систему охраны и защиты прав интеллектуальной собственности в Украине.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, интеллектуальный капитал, рынок интеллектуальной собственности, рыночная стоимость, информационное общество.

The essence of intellectual property as a determinant economic and legal category of information society is investigated. Existing approaches to expensive assessment of the intellectual property objects are analysed, principles of their market valuation are determined. Measures for improvement of regulation of the intellectual property relations that allow working out the effective system of intellectual rights protection in Ukraine are proposed.

Key words: intellectual property, intellectual capital, intellectual property market, market value, information society.

Утвердження інноваційної моделі економічного зростання та інтеграція України в європейське співтовариство потребують суттєвого піднесення ролі та значення національного інтелектуального капіталу. При цьому постає завдання активізації входження держави у міжнародні структури, які регулюють відносини інтелектуальної власності, набуття членства у Європейському Союзі, забезпечення участі в Угоді про торговельні аспекти прав інтелектуальної власності (TRIPS) тощо. Україна, яка донедавна входила до переліку тридцяти країн світової інтелектуальної еліти, успадкувала від СРСР значний науково-технічний потенціал. Так, за даними ООН, на початку XXI ст. вона була однією із провідних країн світу за кількістю наукових співробітників, а також займала 75-те місце серед 176 країн за індексом розвитку людського потенціалу [1]. Рівень освіченості українців перевищував середній індекс країн Східної Європи і СНД.

Нині Україна залишається серед світових лідерів за такими напрямками фундаментальної науки, як: фізика, математика, інформатика, хімія, фізіологія, медицина; має піонерні напрацювання та прикладні розробки у сфері лазерної, кріогенної, аерокосмічної техніки, засобів зв'язку і телекомунікацій, програмних продуктів; входить у вісімку держав, які мають необхідний науково-технічний потенціал для створення авіакосмічної техніки, та у десятку найбільших суднобудівних країн світу. Проте, на відміну від розвинених країн, в яких 85-90 % приросту ВВП забезпечуються за рахунок виробництва та експорту наукомісткої продукції, частка України на ринку високотехнологічної продукції, ємність якого оцінюється в обсязі 2,5-3 трлн дол. США, становить приблизно 0,05-0,1 % [2]. Вітчизняна інноваційна система поки що не відповідає вимогам сьогодення. Вона характеризується структурною деформованістю, інституційною неповнотою, неузгодженістю та незбалансованістю технологічних, економічних і соціально-ціннісних аспектів та механізмів інноваційної діяльності.

Феномен фундаментальних змін і досягнень нового етапу цивілізаційної еволюції людства знайшов відображення в теорії постіндустріального суспільства, заснованої на роботах відомих західних дослідників Д. Белла, М. Янга, О. Тоффлера, П. Дракера, Р. Хейлбронера, Т. Сакайя, Р. Дарендорфа, Г. Кана та ін. Відомі вчені-економісти наголошували на необхідності

інтелектуалізації всіх сфер суспільного життя, важливій ролі знань та інформації як визначальних чинників розвитку економіки та особливій ролі інтелектуального капіталу. Значний внесок у розвиток теорії та практики інтелектуальної власності зробили видатні вітчизняні вчені: О.Ю. Амосов, О.Б. Бутнік-Сіверський, В.М. Геєць, С.А. Дамивук, О.П. Орлюк, В.Д. Пархоменко, А.А. Чухно та ін. Дослідники зосередили свою увагу на особливостях розвитку інформаційного суспільства, особливій ролі інституту інтелектуальної власності та інтелектуальної діяльності.

Водночас процес формування інституту інтелектуальної власності в Україні пов'язаний з низкою проблем щодо регулювання відносин між суб'єктами інноваційної діяльності, нерозвиненості інститутів, що забезпечують комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності та недосконалістю методики оцінки ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності. Відсутність механізмів забезпечення надійної й ефективної охорони та захисту прав інтелектуальної власності значно ускладнює розвиток індустрії інформаційних технологій.

Метою статті є розкриття основних методичних підходів до визначення ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності й обґрунтування необхідності їх охорони та захисту в Україні у сучасних умовах глобалізації й інтелектуалізації економіки.

Власність є складною і багатогранною категорією, яка виражає всю сукупність економічних, соціальних, політичних, національних, морально-етичних, релігійних відносин. Вона посідає основне, центральне місце в економічній системі, оскільки визначає спосіб поєднання робочої сили із засобами виробництва, мету функціонування й розвитку економічної системи, соціальну і політичну структуру суспільства, характер стимулювання трудової діяльності та спосіб розподілу результатів праці. Відображаючи глибокі зв'язки і взаємозалежності, власність розкриває сутність соціально-економічного буття суспільства. Між власністю як категорією економічною і юридичною існує тісний взаємозв'язок. Власність як економічна категорія виражає відносини між людьми з приводу привласнення об'єктів власності й, насамперед, засобів виробництва та його результатів. У свою чергу власність як юридична категорія виражає законодавче закріплення економічних відносин між фізичними та юридичними особами з приводу володіння, користування і розпоряд-

ження об'єктами власності через систему юридичних законів і норм. Таким чином, власність відображає діалектичний взаємозв'язок економічних і юридичних відносин. Історично економічні відносини власності мали первинний характер, а юридичні – вторинний. У процесі суспільного розвитку дедалі більшою мірою зміна економічних відносин присвоєння вимагає попереднього поновлення прав власності.

Вперше поняття "інтелектуальна власність" було використано в Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), прийнятої 14 липня 1967 р. у Стокгольмі. У затвердженій раніше Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів (9 вересня 1886 р.) вживався також термін "результати інтелектуальної діяльності" у виробничій, науковій, літературній і художній сферах. Водночас основні інститути інтелектуальної власності (патенти, авторське право) виникли у країнах Західної Європи ще у XVII-XVIII ст. Так, у першому патентному законі, прийнятому в Англії у 1623 р., проголошувалося виключне право кожного творця технічної новачії на монопольне користування вигодами від її застосування протягом 14 років. "Статут королеви Анни", прийнятий у цій країні в 1710 р., надавав авторам літературних творів виключне право на їх публікацію протягом 14 років з моменту написання і можливість продовження цього строку за життя автора ще на 14 років. Аналогічні закони приймалися в цей період і в інших західноєвропейських країнах.

Різноманітність думок щодо трактування інтелектуальної власності доцільно розглядати через призму трьох підходів – етико-економічного, соціально-економічного та економіко-правового. У межах *етико-економічного підходу* відносини інтелектуальної власності оголошуються дійсним існуванням особистості, оскільки людина здатна відчувати лише те, якого що не є її субстанціональною сутністю. Отже, специфіка інтелектуальної власності пов'язується з невідчужуваністю розуму, здібностей, моральних і релігійних переконань окремих індивідів. Водночас наголошується, що ступінь розвитку особистості, її свобода, моральний і духовний рівень визначають повноту розвитку та зрілість відносин власності того чи іншого суспільства.

Прихильники *соціально-економічного підходу* трактують інтелектуальну власність як історично сформовані суспільні відносини, які складаються між суб'єктами господарювання з приводу привласнення результатів їх інтелектуальної діяльності. При цьому основна увага приділяється майновим суспільним відносинам, пов'язаним зі створенням і використанням інтелектуальних продуктів як специфічних об'єктів товарно-грошових відносин.

На думку переважної більшості дослідників, інститут інтелектуальної власності глибоко пов'язаний із концепцією права власності, яка робить можливим використання *економіко-правового підходу* в сучасній теорії інтелектуальної власності. У межах цього підходу права інтелектуальної власності трактуються як норми, які регулюють і закріплюють (у визначених законом випадках) за фізичними та юридичними особами майнові й особисті немайнові права на результати інтелектуальної діяльності. Водночас стверджується, що саме через правову форму інтелектуальні продукти залучаються у процес економічного кругообігу і трансформуються в економічні блага (ресурси, джерела доходів, капітал).

На думку відомого українського вченого А. А. Чухна, "інтелектуальна власність – це особлива форма власності, бо вона створюється не звичайною, а творчою, інтелектуальною працею..., це ідеальні творіння, які базуються на матеріальних носіях" [3, с. 311]. "Особливість відносин інтелектуальної власності, – зазначає

дослідник, – полягає в тому, що вони складаються з результатів інтелектуальної праці, тобто є наслідком творчої діяльності людини. Саме елементи творчості як складові інтелектуальної праці визначають індивідуальний характер її продуктів і становлять якісний критерій відмінності інтелектуальної праці. Адже інтелектуальна праця за своїм характером є суто індивідуальною працею, втіленням індивідуальних особливостей людини, її здібностей і таланту" [3, с. 316].

Варто зазначити, що наявність автора, творця інтелектуального продукту істотно ускладнює трактування відносин власності. Останні набувають подвійної природи, виступаючи:

1) як майнові права (права творця на результат інтелектуальної творчої діяльності), які забезпечують їхньому власнику виняткову можливість розпоряджатися інтелектуальним продуктом на свій розсуд, здійснювати економічне привласнення результатів розумової творчої праці;

2) як особисті немайнові (моральні, духовні) права (права авторства), які не можуть відчужуватися від власника за своєю природою, забезпечуючи духовне привласнення результатів інтелектуальної творчості.

Таким чином, майнові права визначають права власника на економічну складову об'єкта інтелектуальної власності, а особисті немайнові права – на творчу складову інтелектуальної власності.

Водночас дослідники розрізняють у структурі прав інтелектуальної власності:

1) виключне право, з яким пов'язуються питання комерційного використання результатів інтелектуальної діяльності;

2) право автора, до якого належать: право авторства (право бути названим творцем інтелектуального продукту, створеного особою розумовою працею); право на ім'я (право автора на присвоєння свого імені створеному ним інтелектуальному продукту); право на опублікування (право автора оприлюднити або зберігати в секреті свій твір); право на недоторканність твору (заборона створення, зміни авторського варіанта твору) [4, с. 124-125].

Отже, особисті немайнові права, як і майнові права, не можуть бути штучно виділені з єдиного інституту інтелектуальної власності і тільки в єдності своїх найважливіших характеристик визначають специфіку цієї економіко-правової категорії. Аналіз світового досвіду підтверджує, що в розподілі прав на інтелектуальну власність роль автора постійно зростає і стає дедалі важливішою. Більше того, авторство відіграє вагомую роль навіть якщо результати інтелектуальної діяльності використовуються без будь-яких умов і обмежень. За цих обставин існує так зване "неформальне" авторське право (визнання наукової чи літературної громадськості), тісно пов'язане з поняттям репутації дослідника.

Характерною ознакою функціонування сучасних розвинутих економік є дієвий ринок об'єктів інтелектуальної власності, через який продукти творчої розумової праці вводяться в господарський обіг. Оскільки на сьогоднішня країна світу не в змозі забезпечити весь комплекс науково-технічних досліджень і розробок за всіма можливими напрямками, формування розвинутого науково-технічного потенціалу держави практично неможливо без активної участі в міжнародному обміні продуктами інтелектуальної діяльності: купівлі-продажу патентів і ліцензій, ноу-хау, інжинірингових послуг; закордонних відряджень фахівців, їх участі у міжнародних науково-практичних конференціях; організації міжнародних виставок, ярмарків тощо. Таким чином, використання інтелектуальної власності в ринковій економіці

здійснюється на принципах її комерціалізації, механізм якої уможливорює безперервний рух інтелектуального капіталу та одержання прибутку.

Загально визнано, що права на об'єкти інтелектуальної власності виступають як специфічний товар, який вводиться в господарський обіг на національному і глобальному ринках. За цих умов конкурентоспроможність певного об'єкта інтелектуальної власності визначається такими факторами: ступенем правового захисту, технічним рівнем, новизною, специфікою ринку, ціною, очікуваною гостротою суперництва, ймовірністю розширення ринку. Купівля-продаж об'єктів інтелектуальної власності оформляється відповідним договором, який є дієвим інструментом узгодження інтересів суб'єктів господарювання. Отже, комерціалізація відносин інтелектуальної власності набуває інституційного оформлення у відповідних ринкових угодах.

Ринок інтелектуальної власності – це система економічних відносин з приводу купівлі-продажу об'єктів інтелектуальної власності. Угоди на ньому оформляються як передача виняткових прав на ці об'єкти. Таким чином, сутнісною особливістю зазначеного ринку є те, що на ньому обертаяться не продукти інтелектуальної діяльності, а права на них. Характерними ознаками такого ринку інтелектуальної власності є: високий ступінь монополізації, висока норма прибутку, багаторічні і зв'язки покупців і продавців.

Подальший прогрес інформаційного суспільства, пов'язаний з виробництвом технологічно складної та наукомісткої продукції, поглиблення і модифікація ринкових відносин, набуття інтелектуальними продуктами статусу товарів, зростання ролі та значення інтелектуального капіталу загострюють проблему вартісного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності, врахування цінності всіх активів сучасних компаній на основі обліку не тільки фінансового, але й людського, структурного капіталів. За наявності розвинutoї ринкової економіки потреба в оцінюванні вартості об'єктів інтелектуальної власності виникає за умов необхідності визначення майнових частин у статутному капіталі при злитті або роз'єднанні організацій; кредитування під заставу майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності; страхування майна, що містить об'єкт інтелектуальної власності; передачі прав власності на об'єкт інтелектуальної власності або надання дозволу на його використання шляхом ліцензування; здійснення процедури банкрутства; ліквідації підприємства; обґрунтування інвестиційних проектів; організації комерційної концесії тощо.

На сьогодні вартісне оцінювання об'єктів інтелектуальної власності є складною проблемою, яка не має однозначного вирішення, оскільки:

- об'єкти інтелектуальної власності нематеріальні за своєю сутністю, їх вартість неможливо визначити за допомогою традиційного інструментарію;
- не всі інтелектуальні блага підлягають безпосередньому ринковому оцінюванню;
- не існує (не може існувати) єдиної загальноприйнятої уніфікованої методики оцінювання об'єктів інтелектуальної власності зважаючи на оригінальність і неповторність інтелектуальних продуктів і умови їх використання окремими суб'єктами господарювання;
- динаміка вартості інтелектуальної власності не завжди підпорядковується певній загальній закономірності, є індивідуальною для кожного конкретного її об'єкта, оскільки інновації не стільки слідує за ринковою кон'юнктурою, скільки визначають її зміни.

По-перше, вартісне оцінювання цих об'єктів не може бути здійснено в межах теорії витрат виробництва, оскільки немає прямої залежності між витратами на

отримання інформації, знань і корисним ефектом від них. Крім того, витрати виробництва інтелектуального продукту досить важко обчислити, оскільки останній є ідеальною субстанцією, а не її матеріальним втіленням. По-друге, на думку багатьох дослідників, процес тиражування інтелектуальних продуктів зовсім не відповідає логіці традиційного відтворювального процесу, оскільки затрати праці на відтворення цих благ перетворюються в "ірраціональне поняття". Компанія, яка створює наукоємну продукцію, здатна отримувати більший прибуток не тільки за рахунок ефекту економії в результаті масштабу виробництва. Інше джерело – зовнішній ефект від значного поширення продукту. Справа в тому, що вартість знань зростає в результаті розширення кола осіб, які їх використовують. По-третє, неокласичний підхід, який ґрунтується на побудові мікроекономічної моделі ринку та визначенні співвідношень кількісних і цінових параметрів певного товару, також є непридатним для аналізу вартості об'єктів інтелектуальної власності, оскільки цінність інтелектуального продукту визначається не кількісними характеристиками, а його семантичним (смысловим) потенціалом.

У таких умовах методичні підходи до визначення ринкової вартості об'єктів інтелектуальної власності мають ґрунтуватися на принципах:

- *корисності*, згідно з яким ринкову вартість мають об'єкти оцінювання, використання яких протягом певного періоду сприяє задоволенню конкретних потреб споживачів;
 - *взаємодії попиту і пропозиції*, згідно з яким ринкова вартість об'єктів оцінювання залежить від попиту, пропозиції та характеру конкуренції між покупцями і продавцями;
 - *заміщення*, згідно з яким ринкова вартість об'єктів оцінювання не може перевищувати найдостовірніші витрати на придбання об'єктів еквівалентної корисності;
 - *очікування*, згідно з яким ринкова вартість об'єктів оцінювання залежить від очікуваної величини, тривалості та ймовірності отримання доходів (вигод) за певний період при найбільш ефективному використанні цих об'єктів;
 - *зміни*, згідно з яким ринкова вартість об'єкта оцінювання змінюється в часі та визначається на конкретну дату;
 - *зовнішнього впливу*, згідно з яким ринкова вартість об'єкта оцінювання залежить від зовнішніх факторів, що визначають умови його використання (ринкова інфраструктура, міжнародне та національне законодавство, політика держави в галузі інтелектуальної власності тощо);
 - *найефективнішого використання*, згідно з яким ринкова вартість об'єкта оцінювання визначається на основі найбільш вірогідного, економічно виправданого, фінансово можливого, легітимного використання інтелектуальної власності, яка забезпечує максимальний результат. При цьому ефективне використання інтелектуальної власності не тотожне її поточному використанню.
- В Україні вже зроблено важливі кроки на шляху формування та розвитку інституту інтелектуальної власності, створення відповідного законодавчого поля, гармонізованого з міжнародними вимогами. У ст. 41 Конституції України проголошується право кожного громадянина "володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності" [5]. Фіксація права інтелектуальної власності в Конституції України означає, що держава бере на себе зобов'язання забезпечити своїм громадянам ефективний захист цього права, підтримку та охорону будь-яких видів творчої інтелектуальної діяльності. В Україні створено відповідне законодавче середовище, достат-

ньою мірою гармонізоване з міжнародними вимогами. Чинне законодавство України включає значний перелік нормативних актів у сфері інтелектуальної власності (Господарський кодекс України, Цивільний кодекс України, Закони України "Про інноваційну діяльність", "Про авторське право і суміжні права", "Про доступ до публічної інформації", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні", "Про видавничу справу" та ін.).

У 2009 р. схвалено Програму розвитку державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні на 2010-2014 роки, у якій серед основних завдань визначено такі: забезпечення дієвого захисту правових, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів держави; удосконалення механізмів реалізації норм чинного законодавства щодо захисту об'єктів інтелектуальної власності; зменшення рівня піратства та недопущення розповсюдження контрафактної продукції; сприяння підвищенню науково-технічного потенціалу нації, конкурентоздатності національної економіки, її розвитку на інноваційній основі; сприяння поліпшенню інвестиційного клімату в Україні, підтримка підприємництва у сфері інтелектуальної діяльності; вдосконалення системи освіти у сфері інтелектуальної власності, спрямованої на підвищення рівня інноваційної культури суспільства, активності використання набутих знань і результатів інтелектуальної діяльності; розширення міжнародного співробітництва у сфері інтелектуальної власності, покращення іміджу нашої держави та ін. [6].

Становлення інституту інтелектуальної власності в Україні нерозривно пов'язано з функціонуванням Державної служби інтелектуальної власності України, Українського інституту промислової власності (Укрпатенту), Українського агентства з авторських і суміжних прав та інших спеціалізованих установ і закладів. Питаннями розвитку інституту інтелектуальної власності в Україні займаються також такі громадські організації, як Всеукраїнська асоціація патентних повірених, Всеукраїнська асоціація інтелектуальної власності, Всеукраїнська асоціація авторських і суміжних прав, Товариство винахідників і раціоналізаторів України, Українська асоціація власників товарних знаків України тощо.

Водночас процес формування інституту інтелектуальної власності в Україні пов'язаний з низкою проблем, що позначається на розвитку науково-технологічного потенціалу та стримує становлення нової інноваційної моделі національної економіки.

Проблеми регулювання відносин, що виникають між суб'єктами інноваційної діяльності при створенні об'єктів інтелектуальної власності: специфікації прав власності на результати науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, що фінансуються за рахунок державного бюджету або через державні заклади; забезпечення патентної чистоти продуктів інноваційної діяльності; колективного управління авторським і суміжними правами тощо.

Проблеми придбання й оплати майнових прав на використання об'єктів інтелектуальної власності, комерційного використання інтелектуальної власності як нематеріальних активів: нерозвиненості інститутів, що забезпечують комерціалізацію об'єктів інтелектуальної власності; передачі на комерційних засадах прав на об'єкти інтелектуальної власності; розвитку франчайзингу, трансферу технологій за кордон, налагодження системи інноваційного аудиту; формування життєздатного та ефективного інноваційного ринку, венчурного капіталу, сучасних форм кооперації інноваційного бізнесу (технополісів, технопарків); удосконалення механізму оцінки і передачі прав на об'єкти інтелектуальної власності тощо.

Проблеми забезпечення надійної, ефективної охорони та захисту прав інтелектуальної власності, економіко-правового стимулювання розвитку індустрії інформаційних технологій, в тому числі відсутності узгодженої цілісної системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності, дієвих механізмів захисту від піратства.

Найважливішими напрямками розв'язання зазначених проблем є такі.

1. Подальша трансформація вітчизняного законодавства у сфері інтелектуальної власності з урахуванням кращого світового досвіду, його гармонізація з міжнародними нормами та стандартами.

2. Удосконалення національної системи охорони та захисту прав інтелектуальної власності з урахуванням міжнародно-визнаних норм і принципів упровадження дієвого механізму реалізації цих норм та запобігання несанкціонованому використанню об'єктів інтелектуальної власності.

3. Створення необхідних передумов для функціонування цивілізованого ринку об'єктів права інтелектуальної власності, впровадження ефективного механізму комерціалізації інтелектуальної власності та новітніх форм її використання (франчайзинг, передачі під заставу, опціонних угод, лізингових і рейтингових договорів), нормативного забезпечення оцінки вартості нематеріальних активів.

4. Стимулювання створення та швидкого введення до господарського обігу нових об'єктів права інтелектуальної власності, комерціалізації запатентованих науково-технічних досягнень; державна підтримка винахідництва, новаторства та творчої інтелектуальної праці.

5. Інформаційне забезпечення діяльності у сфері інтелектуальної власності, розвиток патентно-інформаційної бази, комплектування фондів національної патентної документації в регіонах, підключення до глобальної інформаційної мережі WIPOnet згідно з довгостроковою програмою BOIB, створення національної системи підготовки та перепідготовки фахівців у сфері інтелектуальної власності.

6. Активізація процесів створення недержавних організацій з питань охорони прав інтелектуальної власності, сприяння громадським ініціативам правовласників, зацікавлених в охороні та захисті своїх прав, формування у населення правової культури, поваги до прав на об'єкти інтелектуальної власності.

Отже, в Україні існує низка проблем, пов'язаних із захистом прав та економічних інтересів суб'єктів інноваційного процесу, створенням належних соціально-економічних умов для розвитку цивілізованого ринку інтелектуальної власності, забезпеченням трансферу сучасних технологій, міжнародного обміну інформацією та знаннями. Вони пов'язані з нормативно-правовим регулюванням відносин у сфері інтелектуальної діяльності, визначенням майнових прав на об'єкти інтелектуальної власності, оцінюванням і комерційним використанням нематеріальних активів у підприємницькій діяльності, захистом прав інтелектуальної власності, ефективним управлінням її об'єктами, стимулюванням з боку держави розвитку індустрії наукоємних технологій. Вирішення існуючих проблем сприятиме пришвидшенню просування вітчизняної економіки в загальноцивілізаційному руслі становлення високорозвиненого інформаційного суспільства та зростання добробуту населення.

1. Twenty one years of human development reports // Human development reports [Electronic resource]. – Access mode: <http://hdr.undp.org>. 2. Базилович В. Д. Інтелектуальна власність : креативи метафізичного пошуку : монографія /В. Д. Базилович, В. В. Ільїн; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : Знання, 2008. – 687 с. 3. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України // Анатолій Андрійович Чухно. – К. : "Логос", 2003. –

632 с. 4. Базилевич В. Д. Інтелектуальна власність : підручник / В. Д. Базилевич. – [2-ге вид., стер.]. – К. : Знання, 2008. – 431 с. 5. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР, зі змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>. 6. Програма розвитку державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні на 2010-2014 роки, схвалена рішенням Колегії Державного департаменту інтелектуальної власності від 14 грудня 2009 р. № 14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sips.gov.ua>. Надійшла до редколегії 02.07.12

УДК 378.6

Е. Аймагамбетов, д-р экон. наук, проф. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

УСЛОВИЯ И ПРЕДПОСЫЛКИ ТРАНСФОРМАЦИИ УНИВЕРСИТЕТА В ИННОВАЦИОННО-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИЙ

На прикладі Карагандинського економічного університету визначено умови і передумови трансформації університету в інноваційно-підприємницький. Наведено характеристики п'яти обов'язкових елементів системи трансформації. Встановлено, що трансформація університету в інноваційно-підприємницький дозволить адекватно відповісти на зміни, які відбуваються у зовнішньому середовищі.

Ключові слова: інноваційно-підприємницький університет, стратегія розвитку університету, інноваційна інфраструктура університету, сфокусований університет.

На примере Карагандинского экономического университета определены условия и предпосылки трансформации университета в инновационно-предпринимательский. Приведены характеристики пяти обязательных элементов системы трансформации. Установлено, что трансформация университета в инновационно-предпринимательский позволит дать адекватные ответы на изменения, происходящие во внешней среде.

Ключевые слова: инновационно-предпринимательский университет, стратегия развития университета, инновационная инфраструктура университета, сфокусированный университет.

The article give an example of the Karaganda economic University where established the conditions and prerequisites for the transformation University into the innovative and enterprising. Also considered the characteristics of the five mandatory elements of the transformation. Found that the transformation of the university to the innovative and enterprising, will enabling them to provide more adequate responses to changes in the external environment.

Keywords: innovative-entrepreneurial University, strategy of development of the University, innovative infrastructure of the University, the focused University.

Национальные системы высшего образования не только в Казахстане, но и во всем мире вступили в эпоху постоянного поиска путей развития. Это в первую очередь связано с тем, что запросы, предъявляемые университетам, опережают их способность к ответу. В условиях постоянной и нарастающей перегруженности университеты обладают весьма ограниченной способностью к ответу вследствие традиционной университетской инфраструктуры [1]. Ресурсы часто израсходуют на поддержание существующего состояния, а не на стимулирование и поддержку изменений. Незрелость способности к ответу делает своевременную и последовательную реформу крайне сложной и в итоге может привести к системному кризису, т.е. когда отношения между университетом и средой, в которой он существует, характеризуются растущей асимметрией между запросами этой среды и способностью вуза отвечать на них. Этот дисбаланс усиливает проблему неудовлетворенности общества конкретным высшим учебным заведением. Университеты должны давать более адекватный ответ на изменения, происходящие во внешних мирах – в правительстве, бизнесе и общественной жизни, но и ограничивать такие запросы, в большей мере фокусируясь на собственном институциональном характере. Необходимо проявить гибкость и избирательность при ответе на изменения, происходящие во внешней среде. Неизбежность трансформации университетов стала одной из главных проблем в осмыслении современного высшего образования не только в Казахстане, но и во всем мире.

По большей части трансформация университета не является ни случайной, ни непредвиденной. Она не может происходить только потому, что университет вводит определенные инновационные элементы. Скорее, трансформация происходит тогда, когда в базовых единицах университета и в нем самом многие люди объединяются для того, чтобы со временем путем организованной инициативы изменить устройство и ориентацию вуза. Коллективная предпринимательская деятельность на этом уровне составляет основу феномена трансформации. Эффективное коллективное предпринимательство не выводит университет за грани-

цы академической легитимности и не ведет к ухудшению репутации, сокращению ресурсов и замедлению развития. Скорее, оно помогает приобрести ресурсы и инфраструктуру, которые нельзя получить иначе, и тем самым позволяет повысить качество работы и репутацию.

В результате системной трансформации в ответ постоянным и усиливающимся запросам внешней среды на базе Карагандинского экономического университета Казпотребсоюза формируется модель инновационно-предпринимательского университета.

В соответствии с текущей миссией, КЭУ, являясь одним из ведущих вузов Казахстана экономического профиля, позиционирует себя как инновационный университет, реализующий образовательную и научную политику как основу профессионального роста и личностного развития специалистов для экономики Казахстана [2]. Добавление к текущей миссии университета прилагательного "предпринимательский" связано с тем, что данное понятие отсылает к идее "университет-предприятие". Исходя из этого, трансформация в инновационно-предпринимательский университет – это осознанные усилия по созданию университета, активно стремящегося к инновациям и принимающего риски при освоении новых практик, с целью существенного изменения характера деятельности высшего учебного заведения для того, чтобы оказаться в будущем в более благоприятном положении. Инновационно-предпринимательские университеты стремятся стать "стойкими" университетами и важными самостоятельными игроками не только на региональном уровне, но и в национальном и мировом масштабе.

Предпринимчивость университета можно считать одновременно процессом и результатом. Предпринимательский подход в стратегическом развитии вуза как современный тренд характерный для небольшого числа негосударственных Европейских университетов, которые усиливающиеся запросы внешней среды и свои ответные меры превратили в основной фактор устойчивого развития. В их числе признанные лидеры частного образования своих стран, Университеты: Уорика (Великобритания), Твенте (Нидерланды), Стратклайд (Шотландия), Чалмерс (Швеция), Йозенсу (Фин-

ляндия) [1]. Индивидуальный опыт трансформации данных университетов можно обобщить и использовать для усиления инновационной и предпринимательской составляющей дальнейшего развития современных казахстанских университетов, которые также испытывают на себе усиливающиеся запросы не только национальной системы высшего образования, но и мировой, интеграция в которую только начинается.

На примере современной модели нашего вуза можно проследить, как именно можно трансформировать университет посредством приоритета инновационно-предпринимательского подхода в стратегическом управлении вузом. Необходимый минимум системы трансформации включает 5 обязательных элементов:

1. **Усиленное направляющее ядро.** Для осуществления задач трансформации в инновационно-предпринимательский университет необходимо иметь в вузе усиленное направляющее ядро, которое может приобретать совершенно разные формы. Оно должно включать центральные управленческие группы и университетские факультеты, и оперативно согласовывать новые управленческие ценности с традиционными академическими.

Особенность направляющего ядра нашего университета состоит в том, что основная команда центрального управления – это или выпускники университета разных лет, или те, кто работает в данном вузе в течение продолжительного периода, т.е. это та команда, которая впитала в себя традиционные ценности вуза и имеет непоколебимый авторитет среди сотрудников и студентов университета. Решение ректората университета о необходимости трансформации в инновационно-предпринимательский является логическим продолжением идеи создания на базе вуза первого в Казахстане полноценного "электронного университета", что должно завершиться в текущем году. Дальнейшее стратегическое развитие нашего университета будет направлено на усиление основных элементов инновационно-предпринимательского университета, среди которых самая важная роль принадлежит расширенной периферии развития.

2. **Расширенная периферия развития.** В инновационно-предпринимательских университетах наблюдается рост единиц, которые с большей готовностью, чем традиционные университетские отделения, выходят за старые университетские границы и устанавливают связи с внешними организациями и группами. К таким единицам, с одной стороны, относятся профессионализированные подразделения по внешним связям, занимающиеся передачей знаний, взаимодействием с предприятиями, развитием интеллектуальной собственности, непрерывным образованием, поиском дополнительных источников финансирования и даже поддержанием отношений с выпускниками. С другой стороны, к их числу принадлежат более распространенные междисциплинарные проектно-ориентированные научно-исследовательские центры, которые наряду с факультетами начинают составлять еще одно важное направление университетского развития.

Чтобы взаимодействие университета с внешними группами развивалось, необходимо соответствующее развитие инновационной инфраструктуры. Инновационная инфраструктура представляет собой систему (комплекс) взаимосвязанных элементов (маркетинговых, кадровых, организационных, консалтинговых, финансовых, информационных и коммерциализации), создающих необходимые предпосылки для развития инновационной деятельности не только вуза, но и всего региона [3].

На современном этапе в Карагандинском экономическом университете для усиления научно-

исследовательской работы в структурных подразделениях создан Центр планирования, координации и мониторинга научных исследований. Основная задача Центра – усиление работ по коммерциализации междисциплинарных научных исследований в вузе и координация работ по развитию инновационной инфраструктуры университета. На сегодняшний день уже созданы или функционируют отдельные элементы инновационной инфраструктуры вуза:

1. **Маркетинговые элементы:** кафедра маркетинга и туризма;

2. **Кадровые элементы:** повышение квалификации преподавателей и сотрудников других организаций региона на базе Департамента послевузовского и дополнительного образования, магистратура и докторантура PhD;

3. **Организационные элементы:** Центр планирования, координации и мониторинга научных исследований, Центр международных программ и проектов, НИИ новой экономики и системного анализа, НИИ экономических и правовых исследований;

4. **Консалтинговые элементы:** НИИ и отраслевые кафедры;

5. **Финансовые элементы:** привлечение грантов Фонда науки, средств регионального венчурного фонда и Институтов развития;

6. **Информационные элементы:** информационно-коммуникационные возможности библиотеки Университета; Центр дистанционного обучения, Компьютерный центр, Сайт Университета;

7. **Элементы коммерциализации:** выставки, связи с предприятиями региона, организация на базе Университета офиса коммерциализации инноваций и бизнес-инкубатора.

Для формирования полноценной инновационной инфраструктуры вуза в краткосрочной перспективе следует задать жесткую инновационную направленность в обозначенных элементах, т.е. если маркетинг, то в основном маркетинг инноваций, если кадры, то только кадры инновационного менеджмента и т.д.

На данном этапе, когда в университете уже сформированы базовые элементы инновационной инфраструктуры, особая поддержка требуется со стороны уполномоченных государственных органов. При наличии целевой государственной поддержки инновационной инфраструктуры университетов, на базе формирования в них активных элементов инновационной инфраструктуры можно обеспечить в целом развитие регионов за счет внедрения новых технологий, создания наукоемкой и инновационной продукции, формирования на базе вузов малых инновационных предприятий, появления новых рабочих мест. Инновационная инфраструктура является связующим звеном между вузом и бизнесом. Формирование полноценной инновационной инфраструктуры позволит организовать наукоемкие производства на основе разработок отечественных ученых, финансировать за счет инвестиций инновационные проекты на любой стадии инновационного процесса, и в целом наладить оптимальное взаимодействие вуза с промышленностью и бизнесом [4].

Еще одно весомое направление усиления внешних связей инновационно-предпринимательского университета в нашем университете осуществляется через специализированный Центр международных программ и проектов, созданный 1 декабря 2008 г. Основными задачами Центра являются:

- развитие международных связей университета;
- поиск зарубежных партнеров в сфере научной и образовательной деятельности;
- проектный менеджмент ВУЗа в области международного сотрудничества;

- осуществление совместных с зарубежными университетами и международными организациями проектов.

Активизация усилий по развитию международных связей в последние годы позволила нашему университету войти в несколько международных ассоциаций: Международную Ассоциацию Университетов (International Association of Universities), Ассоциацию учреждений образования Educational Network (EdNet), Совет кооперативных ВУЗов стран СНГ. В 2006 г. в г. Болонья (Италия) университет подписал Великую Хартию Европейских Университетов.

Университет активно сотрудничает с представителями международных организаций в Казахстане, в частности, с Информационно-образовательным Центром "Билим – Центральная Азия", "Education First Академические программы", "Kazakhstan Council for Education Travel", "CCUSA Kazakhstan", "AIESEC".

На основе долгосрочных договоров КЭУ развивает сотрудничество с 40 университетами из 14 стран мира: Австрии, Германии, Южной Кореи, Польши, Чехии, Венгрии, Китая, Турции, России, Украины, Беларуси, Кыргызстана, Таджикистана, Узбекистана.

В качестве примера можно отметить, что текущий учебный год был очень плодотворным в плане приглашения профессоров из зарубежных вузов-партнеров. В этом учебном году наш университет с лекциями посетили 23 зарубежных профессора, и, учитывая огромный интерес студентов к лекциям ведущих профессоров зарубежных вузов по маркетингу, менеджменту, международной экономике и праву, финансам на английском языке, в последующем это численность только будет увеличиваться. На данный момент в университете уже прочитаны и еще пройдут лекции профессоров вузов России, Украины, Венгрии, Южной Кореи, Германии, Болгарии. Самые известные и выдающиеся зарубежные ученые приезжают к магистрантам, что стало возможным благодаря средствам государственного бюджета, выделенным на эти цели и целенаправленной политике ректората университета. География приглашенных зарубежных ученых включает 11 вузов и 3 научно-исследовательских института из 6 стран мира – России, Украины, Венгрии, Болгарии, Южной Кореи, Германии.

3. Диверсифицированная база финансирования. Для обретения нового, ориентированного на изменения характера деятельности, университету, как правило, нужны немалые финансовые ресурсы, которые можно получить только через диверсификацию источников финансирования вуза. Диверсификация источников финансирования в условиях Казахстана, в первую очередь, означает снижение зависимости от единственного и основного источника финансирования деятельности вуза – платы студентов за обучение. Исходя из этого, в нашем университете в качестве основных направлений диверсификации источников финансирования определены:

- привлечение государственных грантов на подготовку бакалавров, на дополнительное и послевузовское образование (магистратура и докторантура PhD);
- привлечение грантов государственных и негосударственных структур на проведение научно-исследовательских, аналитических и стратегических исследований и консультаций;
- привлечение грантов международных организаций (к текущему моменту привлечены средства на различные цели из "Tempus", "Erasmus Mundus") и т.п.

Однако процесс существенного расширения диверсифицированной базы финансирования деятельности университетов в Казахстане замедляется отсутствием соответствующей нормативно-правовой базы. Например, существенными источниками доходов для универ-

ситетов могли бы стать издательская деятельность, открытие малых инновационных предприятий, однако существующая нормативно-правовая база налогообложения неоднозначно трактует эти процессы, что не позволяет университетам активно заниматься перечисленными видами деятельности.

4. Стимулируемые академические структуры. В условиях, когда инновационно-предпринимательский университет развивает более сильное направляющее ядро, создает структуру взаимодействия с внешним миром и диверсифицирует свои источники дохода, его базой по-прежнему остаются традиционные университетские отделения, созданные вокруг старых и новых дисциплин и некоторых междисциплинарных научных областей. Представляя собой операционную базу университета в виде площадок для проведения научных исследований и прежде всего для преподавания, базовые единицы – факультеты и кафедры – продолжают оставаться местами, где ведется большая часть академической работы. Для того чтобы трансформационные мероприятия принесли ожидаемый результат, факультеты и кафедры также должны стать предпринимательскими единицами, налаживая отношения с внешней средой, запуская новые программы и изыскивая дополнительные источники дохода.

В нашем университете традиционная академическая среда, представленная факультетами и кафедрами вуза, полностью работает в предпринимательском русле, ежегодно внося в свою деятельность инновации и предпринимательские инициативы. Как ключевые мероприятия можно отметить сильную профориентационную работу, в результате которой динамика поступающих абитуриентов имеет положительную тенденцию. Также на кафедрах университета хорошо поставлена работа по усилению взаимодействия с работодателями, через учет их пожеланий и запросов при формировании учебных программ и элективных курсов специальностей. Также в качестве знакового мероприятия в этом направлении можно отметить институциональную аккредитацию университета и международную аккредитацию отдельных специальностей.

В декабре 2009 года наш университет одним из первых прошел институциональную аккредитацию, которую проводило Независимое Казахское агентство по обеспечению качества в образовании (НКАОКО) с привлечением международных экспертов.

Аккредитация проведена в соответствии с международными стандартами, с учетом опыта работы зарубежных аккредитационных агентств. Агентства-партнеры НКАОКО предоставили своих экспертов для участия в аккредитации Карагандинского экономического университета в рамках внешнего визита. Во время прохождения институциональной аккредитации, наш университет доказал соответствие аккредитационным стандартам и продемонстрировал, что деятельность вуза соответствует поставленным им миссии и задачам, успешно реализуемым университетом. По результатам проделанной работы Аккредитационный совет вынес решение об аккредитации Карагандинского экономического университета сроком на 5 лет.

В целях дальнейшего совершенствования качества образования руководством университета было принято стратегическое решение о прохождении международной специализированной аккредитации в Австрийском агентстве по обеспечению качества (AQA). После длительной подготовки и проведения самооценки были определены три специальности бакалаврата и магистратуры, подлежащие аккредитации: "Учет и аудит", "Финансы" и "Менеджмент".

В рамках визита университета с 23 по 26 октября 2011 г. международными экспертами посетили универ-

ситет. В рамках зовнішнього візиту були проведені зустрічі з керівництвом вузу, керівниками навчальних програм, студентами, випускниками і викладачами. Особливу увагу було приділено обговоренню експертів з представниками бізнес-середовища. По результатам роботи було відзначено належне якість програм, залучених до акредитації. Міжнародна акредитація окремих спеціальностей університету в цілому підтверджує найвищу якість підготовки студентів і магістрантів по всіх спеціальностях і дає право видавати випускникам акредитованих спеціальностей дипломи власного зразка, визнавані не тільки в Казахстані, але і на міжнародному рівні.

5. Інтегрована підприємницька культура. Інноваційно-підприємницькі університети, в багатьох подібних компаніях, працюють в сфері високіх технологій, формують культуру діяльності, орієнтовану на невідворотність змін. Початок цій новій культурі може покласти порівняльно проста інституціональна ідея змін, пізніше виростаюча в сукупність стійких представлень, яка, після поширення всередині академічного середовища стає загальноуніверситетською культурою. Оскільки ідеї і практики взаємодіють між собою, культурна і символічна сторона університету особливо важлива в культивуванні інституціональної ідентичності і особливо репутації, що також притаманно Карагандинському економічному університету Казпотребсоюзу. КЗУ має майже півстолітню історію спочатку кооперативного, потім широко профільного економічного університету, займаючого стійку нішу не тільки на регіональному, але і на національному ринку освітніх послуг, з цілком очевидними перспективами інтеграції в освітню систему країн СНГ і Європи.

Таким чином, на сьогоднішній день сучасним університетам необхідні конкретні точки фокусування, що допомагають їм вирішувати проблему існуючого дисбалансу і по-новому поглянути на свою цінність для суспільства. Їм потрібно постійно шукати життєспроможні ніші в екології індустрії знань, яка стає все більш міжнародною і розподі-

тається серед університетів, не обмежуваних рамками формального вищої освіти.

Несумнівно, серйозні інновації в характері діяльності університету означають, що деякі ключові задачі і глибокі структури змінюються настільки, що самі можуть безпосередньо впливати на довгострокове розвиток організації. Таку трансформаційну роботу потрібно проводити роками або десятиліттями. Продовжувальна послідовна робота вимагає колективної діяльності, ведучої до нових практик і поглядів, підприємливих кроків, пов'язаних з прийняттям ризиків і отриманням необхідної гнучкості. Отже, шляхи трансформації стають єдиним засобом управління запитом і розширення можливостей відповідей. В спільній роботі всіх позначених нами елементів інноваційно-підприємницького університету вирішальну роль відіграє сфокусованість університету.

Поняття "сфокусований університет" вказує на тип освітньої організації, який потрібен для стійкого розвитку. В надзвичайно складних умовах університети можуть стати здоровішими, розвиваючи здатність до вирішення проблем за допомогою гнучкого фокусування. Але вони повинні бути незвичайно уважливими в своєму розвитку. Сталкися з такою складністю і невизначеністю, їм доведеться заявляти про себе по-новому в взаємодії з зовнішнім середовищем. Між тим вони по-прежнему повинні залишатися університетами, незмінно керуваними освітніми цінностями, пов'язаними з викладацькою і науково-дослідницькою діяльністю.

1. Кларк Б.Р. Створення підприємницьких університетів: організаційні напрями трансформації / Б.Р. Кларк. – пер. з англ. А.Смирнова; М.: Вид. дом гос. ун-та – Вищої школи економіки, 2011. – 240. – С. 2. <http://www.keu.kz>. 3. Вдовин С.М., Гуськова Н.Д., Сенін П.В. Розвиток інноваційної інфраструктури національного дослідницького університету. – // Університетське управління: практика і аналіз. – 2011. – №4. – С. 7-12. 4. Таубаєв А.А. Механізми підвищення науково-інноваційного потенціалу системи вищої освіти. // Вісник КЗУ: економіка, філософія, педагогіка, юриспруденція. – 2011. – №2 (21). – С. 59-61.

Надійшло до редколегії 18.06.12

УДК 657:504.03

Г. Купалова, д-р екон. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка),
Т. Матвієнко, канд. екон. наук, асист. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ЕКОЛОГІЧНА ЗВІТНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ З ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ

Досліджено актуальні проблеми екологічної звітності підприємств в умовах реалізації державної екологічної політики в Україні. Визначено стратегічні напрями їх вирішення у частині розширення екологічних показників статистичної, фінансової, податкової звітності. Додано принципи та елементи нефінансової звітності, зокрема її екологічної складової, для удосконалення національної інформаційної системи з охорони довкілля.

Ключові слова: екологічна звітність, екологічний показник, інформаційна система, охорона довкілля, сталий розвиток, соціальна відповідальність, Глобальний договір.

Исследованы актуальные проблемы экологической отчетности предприятий в условиях реализации государственной экологической политики в Украине. Определены стратегические направления их решения в части расширения экологических показателей статистической, финансовой, налоговой отчетности. Дополнены принципы и элементы нефинансовой отчетности, в частности ее экологической составляющей, для совершенствования национальной информационной системы по охране окружающей среды.

Ключевые слова: экологическая отчетность, экологические показатели, информационная система, охрана окружающей среды, устойчивое развитие, социальная ответственность, Глобальный договор.

Actual problems of enterprises' ecological reporting under the conditions of realization of state ecological policy in Ukraine are investigated. Strategic directions of their solving with the view of ecological indicators of the statistical, financial, tax reporting are identified. Principles and elements of nonfinancial reporting and particularly its ecological component for the purpose of improvement of the national information system of environment protection are supplemented.

Key words: ecological reporting, ecological account, information system, environmental protection, sustainable development, social responsibility, Communication on Progress.

В умовах інтеграції економіки України у світовий економічний простір великого значення в реалізації екологічної політики набуває забезпечення достовірної

інформації про природоохоронну діяльність суб'єктів господарювання. Тому в Основних засадах (стратегії) державної екологічної політики України на період до

© Купалова Г., Матвієнко Т., 2012

2020 р., затверджених Законом України від 21.12.2010 р. № 2818-VI, зазначено, що одним із основних завдань реформування державної екологічної політики є створення національної інформаційної системи з охорони довкілля. Першочергова роль відповідно відводиться всебічному моніторингу екологічної діяльності суб'єктів господарювання на основі форм статистичної, податкової, фінансової та нефінансової звітності. Проте відсутність необхідних екологічних даних в обов'язковій звітності підприємств, а також чітко визначених законодавчих вимог щодо показників і повноти розкриття інформації призводить до зниження конкурентоспроможності та рівня екологічної свідомості українських підприємств. Тимчасом, у розвинених країнах світу із 250 найбільших компаній 80 % складають нефінансові звіти, а в країнах, що розвиваються, із 2,2 тис підприємств – 45 %. На відміну від міжнародної практики в Україні, серед 100 найбільших підприємств лише 10 % складають та оприлюднюють такі звіти [7]. Це значно ускладнює одержання повної й достовірної інформації про екологічну діяльність підприємств, дотримання екологічних стандартів при виробництві та реалізації продукції, здійснення заходів із попередження негативного впливу суб'єктів господарювання на довкілля.

Вагомий внесок у дослідження проблем бухгалтерського обліку, економічного аналізу та звітності, у тому числі її екологічної складової, зробили такі вітчизняні й іноземні вчені: В.Д. Базилевич, Б.В. Буркинський, Д. Вальтер, В.М. Гесць, Г.І. Купалова, Д. Медоуз, Л.Г. Мельник, Й. Рандерс, В.Г. Швець та ін. Вони розробили теоретичні засади гармонізації екологічної звітності до європейських стандартів, екологічного підприємництва та запровадження "зелених" стандартів ведення бізнесу. Проте, недостатньо уваги нині приділяється розкриттю інформації про екологічну діяльність підприємств у статистичній, фінансовій та податковій звітності, потребує поліпшення нормативно-правове забезпечення, відсутня єдина методика складання нефінансової звітності. Тому зазначені питання потребують подальшого вивчення та вирішення.

Метою статті є удосконалення теоретико-методологічних і практичних засад складання екологічної звітності для забезпечення прозорості природоохоронної діяльності та сприяння виходу українських підприємств на міжнародні ринки. Для досягнення цієї мети визначено такі завдання:

- дослідження методичних та організаційно-практичних аспектів формування звітності про екологічну діяльність підприємств (статистичної, фінансової, податкової);
- виявлення слабких сторін чинних нормативно-правових актів у частині регулювання природоохоронної діяльності;
- визначення й обґрунтування напрямів поліпшення організації складання екологічної звітності в Україні.

Інформація про екологічну діяльність підприємств розкривається у кількох видах звітності – статистичній, податковій, фінансовій та нефінансовій. Звітність містить інформацію про результати економічної, екологічної та інших видів діяльності суб'єктів господарювання, активи, пасиви, рух грошових коштів, інші явища та процеси в економічній, екологічній, соціальній сферах. Розглянемо детальніше існуючі види звітності підприємств для виявлення та вирішення законодавчих, методологічних, організаційних проблем при їх складанні й удосконалення національної інформаційної системи з охорони довкілля.

Статистична звітність. Статистичне дослідження природоохоронної діяльності підприємств пе-

редбачає наскрізне спостереження за виробництвом екологічних товарів, наданням екологічних послуг, застосуванням екологічно безпечних технологій для виробництва інших товарів, зменшенням і попередженням викидів у атмосферу шкідливих речовин, скидів у водні об'єкти, утворенням та утилізацією відходів, станом екологічних зобов'язань, екологічних доходів і витрат, інвестиціями в природоохоронну сферу та ін. Для збирання основних статистичних даних про функціонування підприємств та організацій усіх видів економічної діяльності і форм власності з 1998 р. використовуються уніфіковані форми державного статистичного спостереження. Перелік форм державних статистичних спостережень міститься у Загальному таблиці (переліку) форм державних статистичних спостережень на 2012 р., який розроблений і затверджений Державною службою статистики України (наказ від 30.11.2011 р. № 327). Табелі містять 176 форм державних статистичних спостережень і додатків до них за 34 розділами, серед яких екологічним проблемам присвячено лише розділ 23 "Статистика екології" та виокремлено три форми звітів:

- № 2-ТП (повітря) "Звіт про охорону атмосферного повітря" (річний, квартальний);
- № 1-екологічні витрати "Витрати на охорону навколишнього природного середовища та екологічні платежі" (річний);
- № 1-відходи "Поводження з відходами" (річний).

Вони містять інформацію про результати екологічної діяльності підприємств, викиди шкідливих речовин в атмосферу, водні об'єкти, утворення та утилізацію відходів, оцінку витрат на охорону навколишнього природного середовища та ін. Незважаючи на це, ряд недоліків організаційного характеру ускладнюють процес складання та подання таких звітів державним статистичним органам. Зокрема, неузгодженість термінів подання форм державних статистичних спостережень утруднює аналіз їх показників. Це призводить до значних викривлень інформації та порушення періодичності здійснення природоохоронних заходів на вітчизняних підприємствах.

Форма державного статистичного спостереження № 2-ТП (повітря) "Звіт про охорону атмосферного повітря" містить інформацію про обсяги викидів забруднювальних речовин в атмосферу, їх очищення, джерела викидів, заходи щодо зменшення та попередження вивільнення шкідливих речовин в атмосферне повітря. Звіт складають суб'єкти господарювання за обсягами потенційних викидів забруднювальних речовин та парникових газів у атмосферу. За таких умов зменшується відповідальність суб'єкта господарювання у разі недотримання визначених законодавством екологічних норм. Крім того, відсутність ефективної системи розрахунку обсягу вивільнених шкідливих речовин при проведеному перевірках державними органами значно ускладнюють процес моніторингу екологічних явищ і процесів на підприємствах. Звіт № 2-ТП (повітря) подається структурними підрозділами відокремлено від головного підприємства. Тому головні підприємства не в змозі врахувати повною мірою результати діяльності своїх підрозділів щодо охорони атмосферного повітря, відслідковувати сукупний обсяг сумарних викидів забруднювальних речовин та парникових газів підприємства в цілому та вжити відповідних заходів, спрямованих на зменшення викидів забруднювальних речовин і парникових газів у повітря.

У формі державного статистичного спостереження № 1-витрати "Витрати на охорону навколишнього природного середовища та екологічні платежі" відображається інформація про капітальні інвестиції підприємств, поточні витрати на охорону довкілля, екологічні зобо-

в'язання, пов'язанні з ними екологічні платежі, послуги природоохоронного призначення. Проте у складі екологічних платежів відображаються лише збори за забруднення навколишнього природного середовища та штрафи за адміністративні правопорушення у сфері природокористування. Неврахування інших екологічних податків та зборів (екологічний податок, рентна плата за нафту, природний газ і газовий конденсат, плата за користування надрами та ін.) значно знижує прозорість статистичного звіту щодо природоохоронної діяльності підприємства та дозволяє йому позиціонувати себе як представника "зеленого" бізнесу, незважаючи на велику кількість податків і зборів за перевищення норм забруднення природного середовища.

Дані про наявні відходи, класи небезпеки та поводження з ними протягом звітного періоду розкриваються у формі державного статистичного спостереження № 1-відходи "Поводження з відходами". Звіт подають юридичні особи, їхні відокремлені підрозділи, які утворюють, утилізують, обробляють, зберігають відходи I-IV класів небезпеки. При цьому існують суперечності щодо віднесення певних видів відходів до визначених класів небезпеки. Для розв'язання цієї проблеми необхідно застосовувати Державний класифікатор відходів (ДК 005-96), ухвалений наказом Державного комітету статистики України від 26.02.1996 р. № 89. Крім того, у звіті "Поводження з відходами" слід розкривати інформацію про шкідливі речовини (продукти, сполуки) у вигляді готової продукції, яка підлягає подальшому використанню, напівфабрикати, призначені за технологією виробництва для подальшої переробки з метою одержання готової продукції, а також небезпечні відходи, які надходять у водні об'єкти зі стічними водами та викидаються в атмосферне повітря.

Фінансова звітність. При складанні підприємствами фінансових звітів (форми № 1 "Баланс", № 2 "Звіт про фінансові результати", № 3 "Звіт про рух грошових коштів", № 4 "Звіт про власний капітал", № 5 "Примітки до річної фінансової звітності") важливо дотримувати вимог щодо порядку їх заповнення. Міжнародними стандартами фінансової звітності визначено якісні характеристики фінансових звітів, яких варто дотримуватися при здійсненні економічної, екологічної та інших видів діяльності. Вони безпосередньо стосуються і екологічної складової фінансових звітів у контексті переходу України на Міжнародні стандарти фінансової звітності. Так, у МСБО 1 "Подання фінансових звітів" наведено такі основні якісні характеристики: безперервність, принцип нарахування, послідовність подання, суттєвість та об'єднання, порівняльна інформація. Розглянемо їх стосовно екологічних показників фінансової звітності:

1) **безперервність:** складаючи фінансові звіти, варто оцінювати здатність суб'єкта господарювання продовжувати свою діяльність (економічну, екологічну та ін.) на безперервній основі. Винятком може бути лише ліквідація підприємства або припинення діяльності;

2) **принцип нарахування:** суб'єкт господарювання відображає екологічні показники фінансових звітів за принципом нарахування. Винятком можуть бути уточнення Податкового кодексу України та екологічного законодавства щодо оцінки окремих екологічних показників;

3) **послідовність подання:** подання та класифікація екологічних статей у фінансових звітах має зберігатися від одного періоду до іншого для забезпечення порівнянності інформації, контролю природоохоронної діяльності підприємств і вжиття необхідних заходів у разі її неефективного здійснення;

4) **суттєвість та об'єднання:** кожний суттєвий клас екологічних статей слід подавати у фінансових

звітах окремо. Статті, неподібні за характером або функціональним призначенням, варто подавати окремо, крім випадку, коли вони є несуттєвими;

5) **згортання:** активи природоохоронного призначення, екологічні зобов'язання, екологічні доходи та витрати не слід згортати, якщо цього не вимагають або не дозволяють облікові стандарти чи інші нормативно-правові акти;

6) **порівняльна інформація:** необхідно розкривати порівняльну інформацію стосовно попереднього періоду щодо розміру екологічних показників, наведених у фінансових звітах. У разі зміни або перекласифікації екологічних статей у фінансових звітах порівняльну потрібно слід також перекласифікувати.

Інформація про екологічні показники та їх зміну в процесі діяльності підприємств, впровадження природоохоронних заходів міститься у трьох формах фінансової звітності – Баланс, Звіт про фінансові результати та Примітки до річної фінансової звітності. Баланс надає інформацію про необоротні активи природоохоронного призначення, запаси екологічно безпечної сировини, матеріалів, товарів, екологічні зобов'язання, стан розрахунків за екологічними податками і зборами, екологічні капітальні вкладення, інвестиції в природоохоронну сферу та ін. Звіт про фінансові результати надає користувачам повну, правдиву, неупереджену інформацію про екологічні доходи і витрати, прибутки та збитки від екологічної діяльності підприємства. Примітки до річної фінансової звітності містять пояснення щодо екологічних показників інших фінансових звітів. У примітках розкривається деталізована інформація про права за користування природними ресурсами, капітальні витрати на поліпшення земель, природні ресурси, біологічні активи та ін. На обсяг інформації про екологічну діяльність підприємств, яка міститься у Примітках до річної фінансової звітності, впливає низка чинників, зокрема вид економічної діяльності підприємства, а також вимоги чинного законодавства щодо розкриття у звітності інформації природоохоронного призначення.

Вагомим недоліком існуючих форм звітності є відсутність окремих розділів або статей щодо екологічних показників діяльності підприємств. Інформація про виробництво та реалізацію екологічних товарів і послуг, запровадження екологічно чистих технологій, зменшення та попередження забруднення навколишнього природного середовища шкідливими речовинами, утворення та утилізацію відходів, виконання екологічних зобов'язань перед суспільством міститься лише у складі інших показників фінансової звітності або не розкривається взагалі. Це зменшує ступінь довіри суспільства до екологічного підприємництва в Україні та знижує рівень екологічної свідомості підприємців. Крім того, недосконалість податкового законодавства у частині визначення штрафів за недотримання екологічних норм і стандартів ведення бізнесу призводить до значних викривлень у звітності та небажання запроваджувати дорогі екологічні технології. Не менш вагомою проблемою є великі обсяги інвестування у розвиток "зеленого" бізнесу та незацікавленість суб'єктів господарювання в реалізації екологічних проектів.

Податкова звітність. Докладніша інформація щодо стану екологічних зобов'язань підприємства, зокрема у частині нарахування та сплати екологічних податків, зборів, інших обов'язкових платежів наводиться у податковій звітності. Існує майже чотири десятки видів форм податкової звітності, серед яких значне місце відводиться звітності щодо екологічних податків і зборів. Податкова звітність про екологічні обов'язкові платежі включає в себе податкові декларації та розрахунки

відповідно до видів екологічних податків і зборів, які сплачують підприємства. Зазвичай екологічна податкова звітність містить дані про нараховані податкові зобов'язання за певний період, розміри штрафів за забруднення навколишнього природного середовища або несвоєчасну сплату екологічних податків до бюджету. Проте, нині підприємствам вигідніше сплачувати екологічні податки та збори, ніж запроваджувати екологічні технології для зменшення негативного впливу на довкілля і величини податкових зобов'язань перед бюджетом. Так, екологічним законодавством визначено такі розміри екологічного податку, грн за 1 тону: за забруднення водних об'єктів – від 25,05 до 5137,9, за розміщення відходів – від 0,27 до 762,3, за викиди в атмосферне повітря пересувними джерелами забруднення – від 32,67 до 100,19, стаціонарними джерелами забруднення – від 50,09 до 1692679,53 [8, ст. 243-246].

Нефінансова звітність. Вирішення проблем відсутності екологічних показників у обов'язкових формах звітності можливе шляхом запровадження практики нефінансового звітування та розробки методики складання її екологічної частини. У європейських країнах нефінансову звітність складають та подають у різних формах, серед яких основними є:

- 1) Звіт з прогресу Глобального договору ООН (Communication on Progress – COP);
- 2) Звіт зі сталого розвитку Глобальної ініціативи зі звітності (Global Reporting Initiative – GRI);
- 3) інші соціальні звіти, які самостійно розробляються підприємствами.

Звіт з прогресу містить інформацію про відповідність господарської діяльності десяти принципам, визначених Глобальним договором ООН. Вони об'єднані у такі групи: права людини, трудові відносини, екологічні, антикорупційні принципи (рис. 1). Серед екологічних принципів, яких повинні дотримуватися комерційні компанії, слід виокремити такі:

- обережність при вирішенні екологічних проблем;
- ініціативність щодо поширення екологічної відповідальності та свідомості;
- стимулювання розвитку і поширення екологічно чистих технологій.

Важливо підкреслити, що участь у Глобальному договорі ООН та оприлюднення Звіту з прогресу дозволяє підприємствам отримати ряд переваг: стимулювання виходу на міжнародні ринки, встановлення ділових зв'язків із підприємствами інших країн світу, участь у міжнародних програмах з державного управління, охорони навколишнього середовища та соціального розвитку, реалізація екологічних товарів і послуг, обмін досвідом щодо організації підприємницької діяльності, використання сировини, новітньої техніки та технологій, прийняття управлінських рішень.

Недоліком вищевказаної форми звітності є відсутність чітко визначених вимог і методик щодо складання звіту. Існування принципів ведення бізнесу – недостатня умова повного розкриття інформації про екологічну діяльність підприємств. Крім того, суб'єктам господарювання варто вчасно звітуватися за такою формою звітності перед керівництвом Глобального договору ООН.

Рис. 1. Система принципів Глобального договору Організації Об'єднаних Націй *

* Складено за матеріалами [11].

У разі неподання підприємством форми звіту в зазначений річний термін вона вважається "пасивною", а підприємство зберігає до складу суб'єктів господарювання, які не виконують або несвоєчасно виконують свої зобов'язання, та з часом вилучають зі складу учасників Глобального договору. Враховуючи те, що в Україні ця форма звітності лише починає використовуватися підприємствами, існує великий ризик неправильного розкриття інформації у звітності та подальшого формування національної інформаційної системи з охорони довкілля, а також недовіри до суб'єктів звітування з боку світової спільноти.

Іншою поширеною формою нефінансової звітності підприємств є Звіт зі сталого розвитку Глобальної ініціативи зі звітності (GRI). На відміну від Звіту з прогресу, Глобальною ініціативою зі звітності видано рекомендації щодо складання та подання звітності зі сталого роз-

витку. У них визначено ряд принципів щодо складання звітності зі сталого розвитку, об'єднаних у такі групи:

- 1) системоутворювальні принципи підготовки звітності – відкритість, залучення зовнішніх користувачів, верифікація;
- 2) принципи інформаційної наповненості – повнота, відповідність концепції сталого розвитку, значимість;
- 3) принципи щодо якості та достовірності – точність, об'єктивність, порівняність;
- 4) принципи, які визначають доступність – якість, своєчасність [5; 10].

Результати комплексного аналізу звітності свідчать про необхідність оцінки ефективності діяльності підприємств за трьома аспектами: економічним, соціальним та екологічним. Саме такі три розділи, як правило, представлені в нефінансових звітах суб'єктів господарювання країн світу. Українські підприємства лише починають

використовувати принципи корпоративної соціальної відповідальності у своїй господарській діяльності та інструменти нефінансового звітування. Найпоширенішими показниками нефінансової звітності підприємств в Україні є: умови праці, розвиток людського капіталу; збереження навколишнього природного середовища, благодійна діяльність, співпраця з громадськими організаціями та ін. Водночас, дані щодо екологічних наслідків виробництва, основні екологічні показники, мета та стратегія вирішення екологічних проблем здебільшого перебувають поза увагою суб'єктів господарювання.

Досліджено, що екологічні закони у країнах світу обмежують екологічні наслідки діяльності підприємств, регулюють порядок складання та оприлюднення екологічної звітності. В Україні відсутнє законодавство, яке сприяє розвитку соціально відповідального бізнесу та складанню нефінансової звітності, хоча й функціонує ряд організацій, діяльність яких спрямована на розвиток нефінансового звітування. Зокрема, це Консультативна рада з розробки Національної концепції розвитку соціальної відповідальності бізнесу, Центр розвитку корпоративної соціальної відповідальності, Спільнота соціально відповідального бізнесу в Україні й інші громадські організації. Незважаючи на це, відсутність нормативно-правового забезпечення та методик складання нефінансових звітів значно ускладнює функціонування національної інформаційної системи з охорони довкілля та вихід українських підприємств на міжнародні ринки.

З огляду на вищезазначене варто визначити форму нефінансових звітів, відповідно до якої мають звітуватися суб'єкти господарювання в Україні. Основними елементами звітності мають бути: характеристика підприємства; опис діяльності та стратегії розвитку, інформація про підходи до корпоративного управління; економічні, екологічні та соціальні показники діяльності підприємства. При цьому особливу увагу варто приділити екологічним показникам нефінансових звітів і наводити їх у розрізі таких складових: основні засади екологічної політики суб'єкта господарювання; сировина та матеріали, що використовуються підприємствами у своїй діяльності; споживання та реалізація електроенергії; обсяги використання та забруднення водних ресурсів; експлуатація та збереження земельних ресурсів; обсяги забруднення атмосферного повітря; використання транспортних засобів; виробництво екологічно чистих товарів і надання екологічних послуг; розмір штрафу та пені за недотримання вимог екологічного законодавства; витрати на поліпшення технічного оснащення та

використання екологічно безпечних технологій, інші природоохоронні заходи підприємства.

Отже, нефінансова звітність суб'єктів господарювання як інструмент соціально відповідального бізнесу відіграє важливу роль у поліпшенні організації господарської діяльності та підвищенні їх конкурентоспроможності в умовах виходу на міжнародні ринки. В екологічній звітності підприємства необхідно відображати не тільки витрати на природоохоронні заходи, штрафні санкції за порушення природоохоронного законодавства, а й шкоду, завдану підприємствами навколишньому середовищу, та заходи, спрямовані на її усунення. Узгодження термінів подання форм державних статистичних спостережень, розробка єдиної методики складання нефінансової звітності та розширення системи її екологічних показників дозволять удосконалити національну інформаційну систему з охорони довкілля. Використання зазначених заходів сприятиме прозорості та повноті розкриття інформації про екологічну діяльність у звітності, поліпшенню процесу подання звітів до державних органів, доповненню економічних, соціальних та екологічних показників нефінансової звітності, а також розумінню показників екологічної звітності акціонерами, підприємствами-контрагентами та потенційними інвесторами.

1. Базилевич В. Екологічний імператив економічної освіти в контексті глобалізаційних викликів / В. Базилевич // Вісник НАН України. – 2010. – № 8. – С. 15-19.
2. Воробей В. Нефінансова звітність: інструмент соціально відповідального бізнесу / В. Воробей, І. Журовська; за заг. ред. Ю. Щербіної. – К.: "Ернст енд Янг", 2010. – 78 с.
3. Геєць В. М. Питання взаємопов'язаного розвитку економіки та енергетики України / В. М. Геєць // Вісник НАН України. – 2006. – № 2. – С. 7-11.
4. Глосарій зеленого бізнесу: українсько-німецько-російсько-англійський / В. Базилевич, Д. Вальтер, В. Хартман [та ін.]; наук. ред.: В. Базилевич, Д. Вальтер. – К.: Знання, 2010. – 518 с.
5. Дикий А. П. Соціальне звітування суб'єктів господарювання як інструмент забезпечення сталого розвитку / А. П. Дикий, Д. О. Грицишен // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Міжнародний збірник наукових праць. – 2011. – № 1 (13). – С. 132-141.
6. Купалова Г. Методологічні та практичні аспекти статистичної звітності підприємств / Г. Купалова // Бухгалтерський облік і аудит. – 2005. – № 10. – С. 47-55.
7. О чем молчат нефинансовые отчеты [Электронный ресурс] // Дело. – Режим доступа: <http://delo.ua>.
8. Податковий кодекс України від 2.12.2009 р. № 2755-VI, із змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.
9. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року: Закон України від 21.12.2010 р. № 2818-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2818-17.10>.
10. Global Reporting Initiative [Electronic resource]. – Access mode: <https://www.globalreporting.org>.
11. United Nations Global Compact [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.unglobalcompact.org>.

Надійшла до редколегії 05.06.12

УДК 331.526

Б. Доскалієва, д-р экон. наук, проф. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ОСОБЕННОСТИ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В КОНТЕКСТЕ МИРОВЫХ ТРЕНДОВ

Здійснено аналіз індикаторів економічної активності з метою оцінки реальних проблем соціальної сфери зайнятості та безробіття населення Казахстану.

Ключові слова: економічне зростання, зайнятість населення, самозайняте населення, частка зайнятих, світовий тренд.

Осуществлен анализ индикаторов экономической активности с целью оценки реальных проблем социальной сферы занятости и безработицы населения Казахстана.

Ключевые слова: экономический рост, занятость населения, самозанятое население, доля занятых, мировой тренд.

The economic activity indicators for the purpose of assessment of the social sphere real problems of population employment and unemployment in Kazakhstan are analyzed.

Key words: economic growth, occupancy of people, self-occupied people, part of occupied people, global trend.

В условиях интеграции Казахстана в мировое экономическое пространство и стремления занять достойное место в рейтинге конкурентоспособных стран мира особое значение, на наш взгляд, имеют индикаторы, которые официально не входят в систему показателей конкурентоспособности, принятых Всемирным эконо-

мическим форумом и Институтом развития менеджмента. Эти показатели являются критериями для идентификации принадлежности страны к группе промышленных или постиндустриальных стран мира и рассчитываются по сфере занятости населения страны.

Логика использования этих показателей основана на выявлении взаимосвязей и взаимовлияния экономического и социального развития страны. Наиболее конкурентоспособным в современном мире постиндустриальные страны, структура экономики которых как в зеркале отражается в структуре занятости.

В связи с этим, сравнение показателей экономической активности, занятости и безработицы населения в группе развитых стран ОЭСР и Казахстане имеет не меньшее значение для оценки реальных проблем экономического развития и определения стратегической

цели и задач государства в сфере занятости, чем исчисление рейтингов.

Индикатор 1 – Взаимосвязь экономического роста и занятости населения за 1995-2006 гг.

Производство валового продукта в стране влияет на занятость населения, поэтому для определения степени такого воздействия применяется индикатор "Эластичность занятости населения", характеризующий процент прироста занятости населения на 1% прироста валового регионального продукта (табл.1).

Таблица 1. Эластичность занятости населения Республики Казахстан по ВРП на душу населения*

Показатель	Темп прироста в %		Среднегодовая эластичность занятости по ВВП, %/%	Среднегодовая эластичность занятости по ВВП, %/%
	Среднегодовой 2009/1998	2009/2006	2009/1998	2009/2006
ВРП на душу населения, млн т в текущих ценах	21,1	24,3	-	-
Численность занятых в экономике, чел.	1,1	3,4	1,1/21,1=0,05	3,4/24,3=0,13

* Рассчитано и составлено по источнику [1].

За период с 1998 по 2008 г. занятость прирастала менее активно, а за последние три года прирост занятости по ВРП (в данном случае принимается, что ВВП условно равно сумме ВРП регионов) более интенсивный. Согласно нашим расчетам в долгосрочном периоде эластичность занятости была значительно меньше, чем в последние три года.

На основе результатов расчетов по Республике Казахстан можно сделать вывод о том, что за период с 1998 по 2008 г. прирост ВРП на душу населения на 1% сопровождался приростом занятости в размере 0,05%. Это нельзя признать хорошей эластичностью. На протяжении 2006-2008 гг. занятость приросла на 0,13%, что говорит о значительном вовлечении экономически активного населения в рынок труда по сравнению с периодом экономического оживления после 2000 года.

Большое значение для диагностики направления развития экономики имеет динамика индикатора 2 "Структура занятости населения Республики Казахстан и структурные сдвиги", который характеризует экономическую специализацию страны и определяет особенности портрета занятости населения. Индикатор "Структурные сдвиги в занятости" характеризует изме-

нения в сферах приложения труда за период 1998-2009 гг. (табл. 2).

Структура занятости населения по видам экономической деятельности является одним из критериев принадлежности страны к группе стран с постиндустриальной экономикой. В развитых странах большая часть населения занята в сфере услуг. В странах ЕС удельный вес занятых в этих сферах составляет от 50 до 75%, а в среднем 65,9% [2]. Нижняя граница доли занятых в сфере услуг в 2007 г. в Германии составляла 62%, от 50 до 60% – в Португалии, Греции, Чехии, Венгрии.

В 2004 г. удельный вес занятости в обрабатывающей промышленности составил: США – 15,7%, Франция – 17,3%, Италия – 22,6%, Великобритания – 18,3%. В настоящее время только в Германии и Японии доля промышленной занятости равна ¼ всех занятых [3]. В Казахстане в обрабатывающей промышленности занято 7,5%.

С 1971 по 2000 г. в семи наиболее развитых странах доля сельскохозяйственной занятости сократилась с 8,1 до 3,5%. В 29 странах ОЭСР в настоящее время в аграрном секторе занято 7,7%. По состоянию на 2009 г. в сельском хозяйстве Республики Казахстан работало 33% занятого населения (табл.2).

Таблица 2. Структура занятости населения по видам деятельности, % *

	Структура 1998 г., %	Структура 2009 г., %	Структурные сдвиги 2009/1998 гг., %	Линейный коэффициент абсолютных структурных сдвигов
Занятое население всего, человек, в т.ч.				
Сельское хозяйство, охота и лесное хозяйство	22	33	11	8,5% по крупным структурным долям с.х. промышленность, стр-во, услуги; 1,64% – по всем отраслям и видам деятельности
Промышленность, в т.ч.	16,6	12,1	-4,5	
горнодобывающая промышленность		2,5	-0,07	
обрабатывающая промышленность		7,5	-3,29	
производство и распределение электроэнергии, газа и воды		2,1	-1,1	
Строительство		5,3	-0,26	
Услуги	61,3	49	12,3	
торговля, ремонт		13,7	-0,29	
гостиницы, рестораны		1,4	-0,09	
транспорт и связь		7,24	-0,82	
финансовая деятельность		0,85	0,08	
операции с недвижимым имуществом		3,25	0,08	
государственное управление		4,66	0,06	
образование		9,28	-2,08	
здравоохранение		4,44	-1,93	
коммунальные услуги		2,8	0,01	
ведение д/х		0,65	0,65	
другие общественные, социальные услуги		1,4	-2,36	

*Рассчитано по данным источника [1].

Структура занятости в Казахстане за период с 1998 по 2009 г. претерпела изменения. Наиболее ощутимое расхождение со структурой занятости в развитых странах имеет занятость в сельском хозяйстве. Если в 1998 г. для которого была характерна глубокая трансформационная депрессия, структура демонстрировала преобладание с неэффективной социалистической экономикой, то за 10 лет она ещё дальше отклонилась от структуры постиндустриальных стран и отражает вовлечение населения в сельскохозяйственную сферу деятельности, 95% которой составляют личные подсобные хозяйства, а их владельцам присвоен статус самозанятости. За счет этого уменьшились структурные доли занятых в промышленности и сфере услуг.

Наиболее значительно в структуре занятости уменьшились такие важнейшие для инновационно-информационной экономики виды экономической деятельности, как обрабатывающая промышленность (-3,29%), строительство (-0,26%), транспорт и связь (-0,82%), а также сферы, отвечающие за качество человеческого капитала: образование (-2,08%), здравоохранение (-1,93%), социальные и индивидуальные услуги (-2,36%).

Положительный прирост зафиксирован только в высокорентабельных сферах деятельности, таких как сделки с недвижимым имуществом (0,08%) и финансовая деятельность (0,08%), прежде всего потому, что в 1998 г. эти сферы были крайне недостаточно представлены в структуре экономики.

Структурно увеличилась занятость в сферах государственного управления (0,06%), что свидетельствует о хроническом невыполнении задачи оптимизации численности госслужащих, которая в условиях структурного уменьшения доли многих других важнейших отраслей деятельности продолжает демонстрировать положительную структурную динамику.

В целом, можно утверждать, что сфера услуг по количественным параметрам примерно соответствует нижней границе аналогичных видов деятельности в развитых странах, но существенная разница в структуре занятости по видам деятельности в самой сфере услуг. Следует отметить, что в сфере услуг развитых стран значительный вес занимают деловые, профессиональные, сервисные услуги, в то время как в экономике страны преобладают торговля и ремонтные услуги. В Казахстане наибольшую долю имеют такие сферы, как "торговля и ремонт", "образование", "транспорт и связь".

Следующим значимым фактором, т.е. движущей силой повышения уровня и качества жизни, населения является экономическая активность и занятость населения в разрезе города, села, гендера и самозанятого населения. Динамика индикатора "Экономическая активность и занятость населения" позволяет оценивать уровень и качество вовлеченности населения в процесс производства материальных и нематериальных ценностей.

Экономическая активность населения в странах ОЭСР (29 стран Европы) увеличилась на протяжении 2000-2005 гг с 63 до 65%. В США в 2004 г. этот показатель составил 72,2%, в Австралии – 72,3%, в Японии 75% [5]. Уровень экономической активности населения в Республике Казахстан за указанный период увеличился с 66,8% в 2003 г. до 69,9% в 2009-м. Это значение в целом находится в русле мировых тенденций. При этом в городе экономическая активность упала с 70,9 до 66,9%, т.е. наблюдается практически обратное соотношение, а в сельской местности она увеличилась с 60,9, до 74,0%. Такие разительные изменения в сельской местности связаны более всего со значительными государственными субсидиями для производителей сельскохозяйственной продукции и перерабатывающих её малых предприятий, в том числе из местных бюджетов.

В Казахстане в 2009 г. на рынок труда привлечено 69,9% трудоспособного населения, что соответствует общемировым трендам.

Занятость населения за период с 1998 по 2009 г. в абсолютном исчислении увеличилась на 9,62%, при этом среднегодовой рост соответственно составил 1,29%, а в последние три года немного уменьшился – до 1,24%. Практически прирост занятого населения сохраняется и в долгосрочном, и в среднесрочном периоде одними темпами.

Занятость в городской местности за долгосрочный период с 1998 по 2004 г. уменьшилась на 2,16% (среднегодовой рост составил соответственно – 1,09%), в то время как в сельской местности благодаря активной политике субсидирования государством различных форм поддержки хозяйственной деятельности в сфере сельского хозяйства и переработки сельскохозяйственной продукции (Государственная агропродовольственная программа РК на 2003-2005 гг.), занятость увеличилась на 29,21%.

Среднегодовой прирост занятости женщин за период с 1998 по 2008 г. составил 1,64%, что почти равнялось приросту занятости мужчин – 1,63%. За последние три года занятость мужчин прирастала более активно – 3,92% в год, а занятость женщин имеет отрицательный прирост – 0,12%, что, возможно, связано с повышением рождаемости в стране согласно соответствующим демографическим наблюдениям.

Численность самозанятого населения с 1999 по 2009 г. увеличилась на 149%, что в среднегодовом исчислении составляло 10,71%. По городской и сельской местности наблюдались разнокачественные тенденции:

- в сельской местности численность самозанятых приросла за долгосрочный период на 314,3%, то есть ежегодно на 17,1%.
- в городской местности численность группы самозанятых в долгосрочном периоде увеличилась на 45%, т.е. 4,22% ежегодно.

За последние четыре года (2006-2009) прирост самозанятости значительно замедлился: в городе был отрицательным (предпочтение отдается статусу наемного работника) -0,21%, а в сельской местности прирост был положительным и составил 1,04%.

Доля наемных работников в группе занятых на протяжении 2004-2009 г. увеличилась с 60,1 до 62,2%, что в целом свидетельствует о преобладающих предпочтениях статуса наемного работника и тенденции к увеличению этого предпочтения.

В Казахстане в 2009 г. доля самозанятых составила 37,8% занятого населения, в городе 23,9%, а в сельской местности – 55,0%. Численность сельских самозанятых соответствует доле самозанятых в аграрном секторе Европы в 40-50-х гг. прошлого века.

Прирост самозанятого населения в сельской местности, благодаря упрощению налогового режима и поддержке агропромышленного сектора на государственном и местном уровнях, программам микрокредитования и помощи на занятие своим бизнесом, товарного кредита за период с 1998 по 2008 г. составил значительную величину, положительная динамика в 2007-2008 г. продолжилась. В результате доля самозанятых в сельской местности – 55,9% не соответствует современному индустриальному аграрному сектору. Рост самозанятости в сельской местности в условиях мелко-товарного сельского хозяйства не ведет к ощутимому повышению дохода и сохранению бедности.

В 2009 г. по удельному весу самозанятого населения области Казахстана можно ранжировать следующим образом (табл. 3).

Таблица 3. Удельный вес самозанятого населения в занятом населении по регионам Казахстана в 2009 г. *

Более 40%	Южно-Казахстанская область – 52,3%, Акмолинская область – 45,9%, СКО – 45,8%, Алматинская область – 43,6%, Жамбылская область – 49,6%, ЗКО – 41,7%, Костанайская область – 43,6%, Кызылординская область – 43,7%
От 30 до 40%	Актюбинская область – 39,5%, ВКО – 37,9%, Павлодарская область – 30,3%
От 20 до 30%	Атырауская – 23,8%; Карагандинская область – 27,5%

* Составлено по источнику [2]

Высокий удельный вес самозанятых работников характерна для районов с большой долей населения, занятого сельскохозяйственными и сопутствующими видами экономической деятельности. Карагандинская и Атырауская область, располагающие минимальной долей сельского населения, имеют наименьший удельный вес самозанятых.

Доля самозанятых в городском населении Казахстана в 2009 г. равна 24%, большинство самозанятых сосредоточено в сферах транспортных услуг, ресторанного и гостиничного бизнеса, торговле.

В странах ОЭСР и близкой к ней группе стран удельный вес самозанятых в общей занятости составляет:

- от 5-8% в Норвегии, Австрии, США;
- 12-16% в Бельгии, Великобритании, Франции;
- 25% в Мексике, Турции и Корее.

Большинство самозанятых сосредоточено в торговле, гостиничном бизнесе, общественном питании, сохранению этой доли способствует распространение франчайзинга и субконтрактных форм организации производства в этих сферах. За последние 30 лет наибольшие темпы роста самозанятости фиксируются в отраслях с высокой долей квалифицированного труда, в частности в сфере деловых и социальных услуг. Профессионально-квалификационная группа – специалисты и техники [6].

Сравнительный анализ самозанятости на рынке труда Казахстана и рынках труда ОЭСР позволяет сделать вывод о значительном колебании показателей масштаба и качественного состава социальной группы самозанятых. Если самозанятость в постиндустриальных странах характеризуется значительной долей высококвалифицированного труда, то самозанятость в Казахстане – это преимущественно простой сельскохозяйственный труд и связанные с ним распределительные услуги. Высока также доля мелкой торговли, которой занимаются в основном так называемые "челночники".

Индикатор "Доля занятых в малом бизнесе" является одним из признаков современной, мобильной экономической системы, поскольку именно малый бизнес обеспечивает её гибкость, адаптивность к требованиям рынка и является формой занятости, обеспечивающей снижение уровня бедности населения.

В странах ОЭСР уровень занятых в малой форме бизнеса составляет от 50 до 90%. Наряду с традиционными видами деятельности (общепит, торговля, гостиничное дело, транспорт и т.п.) в последние 20 лет активно увеличивается удельный вес малых предприятий, занятых оказанием деловых, профессиональных, страховых, риэлтерских, рекреационных и зрелищных услуг. Значительную долю современного малого бизнеса составляют малые предприятия, работающие в сфере высоких технологий по заказам крупных производственных корпораций [6].

Ранжирование городов и районов Казахстана по удельному весу малых предприятий в экономике, представленное в табл. 7, выявляет тот факт, что наибольший удельный вес малого бизнеса наблюдается в экономике областей с высокой долей самозанятости и сельского населения (выделены серым цветом). Это обусловлено спецификой сельскохозяйственного производства в нашей стране, когда крупных агропромышленных объединений единицы, а основная масса хозяйствующих субъектов – это малые малые предприятия или кооперативы.

Индикаторы "Динамика и структура безработицы" характеризуют с одной стороны, общеэкономический контекст развития страны, с другой – деятельность государственной службы занятости по содействию гражданам в трудоустройстве, переподготовке, повышении квалификации.

Уровень безработицы в 29 странах ОЭСР за 2002-2005 г. находился в диапазоне от 6,5 до 6,3%, из которых 5,4 и 5,6% является структурной. В зоне "евро" уровень безработицы варьировался от 8,8 до 8,4%. Самые высокие значения зафиксированы в 2006 г. Европе – Испании – 14,2%, Италии – 9,7%. Самое низкое значение в Ирландии – 4,5% и Нидерландах – 2,7%. В США этот показатель составил в 2002-2005 гг. 5,2-5,3%, Канаде – 6,9-7,2, в Японии – 4,7-4,2%. [8] В Казахстане в 2009 г. уровень безработицы был 7,0%.

За период с 2001 по 2009 г. анализируемый показатель снизился в 1,9 раза (табл. 4). Наибольшим было сокращение безработицы по селу – в 2,8 раза, во многом благодаря значительным агрегированным мерам поддержки государством сельскохозяйственного производства и переработки сельскохозяйственной продукции.

Таблица 4. Показатели безработицы, %

Безработица	2001*	2009	Темп снижения в разах 2009/2001
Уровень безработицы, %	13,5	7,0	1,9
город	13,4	7,5	1,8
село	13,9	5,0	2,8
Уровень молодежной безработицы, %	21,0	11,1	1,9
город	21,9	12,1	1,8
село	16,9	10,8	1,6
Уровень долгосрочной безработицы, %	7,6	5,1	1,5
город**	8,9	5,9	1,5
село**	5,9	4,1	1,4

*В 2001 г. отмечен наибольший показатель безработицы

** За базовый взят 2004 г., поскольку данные за 1998 год отсутствуют

Социальные проблемы страны в сфере занятости и возможности их преодоления:

- Рост ВВП на душу населения за долгосрочный период сочетается с негативным структурными изменениями в его занятости, вектор направленности которых удаляется от структурного соответствия экономике развитых стран. Значительное увеличение численности занятых в сельском хозяйстве (11% за 10 лет) при уменьшении доли промышленности и сферы услуг.

- Рост бюджетных расходов на социальные цели (в т. ч. на программы занятости населения) более низкими темпами, чем на правоохранительные органы, внутреннюю безопасность и государственное управление.

- Наиболее значительно уменьшились в структуре занятости населения такие важнейшие для инновационно-информационной экономики виды экономической деятельности, как обрабатывающая промышленность (-3,29%), строительство (-0,26%), транспорт и связь (-0,82%), а также сферы, отвечающие за качество человеческого капитала: образование (-2,08%), здравоохранение (-1,93%), социальные и индивидуальные услуги (-2,36%). При этом положительный прирост (0,06%) наблюдается в сфере государственного управления.

- Масштабы и качество программ профессиональной переподготовки и переобучения остаются неудовлетворительными. Численность участвующих в программах общественных работ в 7,4 раза больше численности трудоустроенных после программ переобучения. Затраты на одного участника программ профессиональной подготовки очень низкие – 7-8 тыс. на 1 человека.

- Уровень молодежной безработицы во всех городах области выше, чем общей безработицы. Это следствие диспропорции спроса и предложения на локальных рынках труда и внутрирегиональной миграции молодежи из сельской местности в города, которая не всегда оканчивается трудоустройством в силу низкой квалификации или её отсутствия.

- Уровень долгосрочной безработицы остается высоким. Частично это связано с требованиями регистрации в отделах занятости граждан, претендующих на социальную помощь. Для этой группы также целесообразно увеличивать масштабы и качество профессиональной подготовки и последующего трудоустройства. Для возрастной долгосрочной безработицы целесообразно сохранять общественные работы.

- Процесс увеличения доли самозанятого населения в сельской местности имеет обратную сторону. Согласно официальному международному определению самозанятости граница дохода для самозанятых не указана. В результате в сельской местности факт наличия личного подсобного хозяйства является основанием для признания человека самозанятым, что не мешает ему иметь доход ниже черты бедности и обращаться за адресной социальной помощью. Сложившаяся ситуация снижает четкость картины бедности и мешает бороться с бедностью, т.к. индикаторы процесса ложные и формально бедности нет, а фактически она не снижается.

1. Уровень жизни населения и бедность в Казахстане // Статистический сборник Агентства по статистике Республики Казахстан. – 2009.
2. Говорова Н. Занятость в постиндустриальном мире. / Н.Говорова // МЭ и МО. – 2003. – № 12. – С.35-41. 3. Гимпельсон В. Нестандартная занятость и российский рынок труда / В. Гимпельсон, Р. Квасильев // Вопросы экономики. – 2006. – №1. – С. 121 – 144. 4. Экономические тенденции в странах Европы и Северной Америки. ООН. ЕЭК – 2005. 5. Вишневская Н. Рынок рабочей силы в ретроспективе XX столетия. / Н. Вишневская // МЭ и МО. – 2005. – № 11. – С.52-61. 6. Астапов К. Стратегия развития в постиндустриальной экономике / Астапов К. // МЭ и МО. – 2006. – № 2. – С.57. 7. Основные индикаторы рынка труда в Казахстане. Агентство Республики Казахстан по статистике, 2010.
8. OECDMainEconomicIndicators.January, 2007.

Надійшла до редколегії 18.06.12

УДК 339.9

В. Нойманн, д-р екон. наук, проф. (КНУ імені Тараса Шевченка),
Т. Семенко (КНУ імені Тараса Шевченка)

ДОСВІД РОЗВИТКУ ЗЕЛЕНОГО БІЗНЕСУ В НІМЕЧЧИНІ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

Наведено основні показники та розкрито особливості, а також набутий досвід функціонування зеленого бізнесу у Федеративній Республіці Німеччини. Розглянуто можливість використання сучасних екологічно чистих технологій в Україні.

Ключові слова: зелений бізнес, рентабельність, відновлювальні джерела енергії.

Приведены основные показатели и раскрыты особенности, а также приобретенный опыт функционирования зеленого бизнеса в Федеративной Республике Германии. Рассмотрена возможность использования современных экологически чистых технологий в Украине.

Ключевые слова: зеленый бизнес, рентабельность, обновительные источники энергии.

Basic indexes over are brought and features, and also purchased experience of functioning of green business, are exposed in Federal Republic to Germany. Possibility of the use of modern environmentally clean technologies is considered in Ukraine.

Keywords: green business, profitability, energy sources.

Інтенсивне та екстенсивне економічне зростання передбачає збільшення обсягів виробництва, що негативно позначається на стані навколишнього природного середовища внаслідок збільшення потужностей виробничих підприємств, що призводить до збільшення викидів у атмосферу. Тому Міжнародна комісія з навколишнього середовища та розвитку у 1987 р. запровадила нову концепцію існування людства – сталий розвиток. Ця концепція покликана стимулювати економічне зростання країн світу одночасно з покращенням екологічної якості продукції та збереження навколишнього середовища. Одним з найвагоміших інструментів реалізації цієї концепції є зелений бізнес, який набув у Федерати-

вній Республіці Німеччина широкого застосування. В умовах глобальної зміни клімату, посилення нестачі природних ресурсів та зростання цін на них, а також подальшого зростання населення ведеться гостра дискусія щодо поглядів на "зелену економіку" та шляхів переходу до неї.

Питанням впливу "зелених технологій" та "зелених реорганізацій" на структуру та розвиток економіки присвячені праці У. Вайцзеккера, М. Сміта. К. Харгровса, Процес глобально орієнтованих перетворень від "коричневої" до "зеленої" економіки висвітлені у працях Е. Ривкіна.

Метою статті є висвітлення досвіду Федеративної Республіки Німеччина щодо запровадження та викори-

стання зелених технологій, а також формулювання пропозицій щодо їх використання в Україні.

Ідеологія зеленого бізнесу передбачає потребу покращення стану навколишнього середовища, забезпечуючи одночасно і економічний розвиток. Як забруднювач, промисловість завжди була в центрі уваги природоохоронного регулювання. Як економічний агент, джерело зайнятості та ключовий чинник економічного та соціального добробуту, цей сектор не може залишитися без змін. Для того, щоб вирішувати проблеми сьогодення, забезпечувати економічний розвиток при збереженні високого рівня якості довкілля, було зроблено ставку на екологізацію ("озеленення") промисловості, вивільняючи потенціал екологічно збалансованого підприємництва. Цей аргумент було чітко визначено в основних стратегічних документах на міжнародному та регіональних рівнях, і на разі визначаються шляхи реалізації планів створення сприятливих умов і стимулів для цього.

Після сплеску економічної кризи, "озеленення" економіки було визнано міжнародними організаціями та країнами, що розвиваються, як шлях до відродження, що дозволяє не тільки відновити темпи зростання до кризового рівня, але й збільшити їх. Наприклад, у відповідь на фінансову та економічну кризу, в жовтні 2008 р. Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) закликала до "Нової глобальної зеленої угоди" з метою "відновлення світової економіки та підвищення зайнятості, з одночасним прискоренням боротьби зі змінами клімату, деградацією навколишнього середовища та бідності". Була проголошена Ініціатива зеленої економіки "для надання допомоги урядам в "озелененні" економіки шляхом перебудови та переорієнтації політики, інвестицій і витрат на ряд секторів, таких як екологічно чисті технології, відновлювані джерела енергії, послуги з водопостачання, зелений транспорт, управління відходами, "зелені" будівлі та стале сільське і лісове господарство".

У червні 2009 р. Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) було прийнято Декларацію

про "Зелене зростання", яка орієнтована на максимізацію соціальної та екологічної користі фінансових пакетів, які розробляються для виходу країн-членів з фінансової кризи. Копенгагенська угода щодо запобігання змінам клімату, запропонована в грудні 2009 р., посилила хвилю зеленої економіки, закликаючи до низьковуглецевого зростання та низьковуглецевої економіки. У грудні 2009 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла рішення включити до програми Конференції ООН зі сталого розвитку у 2012 р., відому як "Саміт Землі Rio+20", зелену економіку як одну із ключових тем. HSBS та Deutsche Bank прогнозує, що через десять років "зелені" інвестиції в енергетику перевищать 500 млрд. дол. на рік – більше, ніж аерокосмічна та оборонна промисловість разом взяті, а чистий енергетичний ринок сягне обсягів 2 трлн. дол. США.

Важливу роль у підвищенні обізнаності та сприянні екологізації економіки в цілому та промисловості зокрема, відіграють міжнародні організації та структури ООН (наприклад, ЮНІДО, ЮНЕП, ПРООН, ЄЕК ООН і т.п.). Ключовим рушієм для "озеленення" економіки, як зазначено ООН, є забезпечення можливостей інвестування для фінансування переходу до ресурсоефективнішої діяльності.

Однією з провідних країн світу у запровадженні та використанні екологічно-чистих технологій є Федеративна Республіка Німеччина. Так в галузі екологічної промисловості працює понад 1,5 млн. осіб, а частка ФРН у світовому ринку природоохоронних технологій та продуктів складає близько 16%. В 2009 р. Федеральним урядом було ухвалено енергетичну концепцію. Згідно з нею Німеччина має стати в майбутньому при збереженні конкурентоспроможних цін на енергоносії однією із найбільш енергоефективних та екологічно сприятливих країн світу. Основні показники розвитку зеленого бізнесу в Німеччині наведені в табл.

Розвиток зеленого бізнесу у Федеративній Республіці Німеччина, за результатами анкетного обстеження підприємств у 2008 р., у % до загальної чисельності відповідей

Показник	%
Частка власного виробництва продукції в зеленій індустрії на території ФРН	65
Частка виробництва екологічної продукції в зеленій індустрії іноземного виробництва	35
Частка власного виробництва екологічної продукції на території ФРН в автомобільній промисловості	22
Частка виробництва екологічної продукції автомобільній промисловості іноземного виробництва	78
Частка підприємств з нульовою рентабельністю	18
Частка підприємств з рентабельністю більше 10 %	17
Частка підприємств зеленої промисловості ФРН з річним оборотом менше 10 млн. євро	74
Частка підприємств зеленої промисловості ФРН з річним оборотом менше 10 – 50млн. євро	14
Частка підприємств зеленої промисловості ФРН з річним оборотом більше 50 млн. євро	12

З 2002 р. в Німеччині діє "Національна стратегія стійкого розвитку" Федерального уряду [4], згідно якої складаються звіти про хід робіт і досягнуті результати. Вона спрямована, з одного боку, на економічний добробут на основі екологічно і соціально прийнятнього зростання економіки з метою поліпшення якості життя і з іншого боку, на збереження здорового довкілля як передумову хорошого життя [FB, 2012, с.25]. Екологічно стійке економічне зростання пов'язане з вимогою поступової відмови від використання природних ресурсів. Мета полягає в тому, щоб досягти більш високих результатів економічного зростання при одночасному скороченні об'єму споживання ресурсів. Таким чином, підвищення ефективності використання ресурсів по усьому ланцюжку створення вартості, включаючи видобування сировини, створення ресурсозберігаючим способом дизайну продуктів, ефективне використання ма-

теріалу в процесі виробництва, а також завершення кругообігу матеріалу за рахунок повторного використання і ресайклінга має велике економічне значення і одночасно є драйвером впровадження інновацій і ефективних технологій.

ОЗСР-Огляд результативності екологічної діяльності Німеччини у 2012 р. [13] вказує на те, що вона має один з найвищих рівнів використання природних ресурсів в країнах ОЗСР з 48% приростом ВВП на одиницю початкової сировини в період 1994-2010 рр. Німеччина також є однією з небагатьох країн, якій вдалося в 2000 р. повне розчеплення викидів парникових газів. Скорочення викидів парникових газів на 24% перевищило поставлену перед Німеччиною у рамках Кіотського протоколу мету – зменшити за 2008-2012 рр. в порівнянні з 1990 р. викиди на 21%. Виконання добровільної додаткової обіцянки Федерального уряду скоротити викиди на 40%

до 2020 р., вимагає подальших значних зусиль, передусім в області дослідження і використання можливостей підвищення ефективності ресурсів в якості постачальника додаткових джерел енергії і сировини. Велике практичне значення має відповідь на питання, як вплив має підвищення ефективності використання ресурсів. Тому, що підвищення ефективності якого-небудь виду ресурсу не обов'язково призводить до зниження його абсолютного споживання, навпаки, використовується для швидшого зростання із споживанням більшої кількості ресурсів. Таким чином, не досягається можливого поліпшення стану навколишнього середовища. Цей ефект відомий як "Ребаунд-ефект" (англ. Rebound – Effekt). Наприклад, в Німеччині, незважаючи на зниження енерго-інтенсивності виробництва з 2000 по 2008 рр. на 8,9%, споживання енергії в секторі виробництва виросло на 1,8% на користь зростання економіки. У довгостроковій перспективі в середньому потрібно виходити з 50%-го загальногосподарського "Ребаунд-ефекту" [8]. Вплив цін на "Ребаунд-ефект" до кінця не досліджено і тому, як і раніше, заслуговує на увагу. Таким чином, Ребаунд-ефект залишається однією з важливих тем міжнародних дискусій, а дослідження екологічного менеджменту є актуальним завданням 21-го століття.

Німецька держава створює необхідні рамкові умови і стимул-реакції для екологічних інновацій і розвитку інтернаціональної конкурентоздатної зеленої індустрії і зеленого бізнесу. Прийнято екологічне законодавство, яке безперервно удосконалюється. У тісному союзі діє екологічна і інвестиційна політики, які наближаються до завдань екологічної промислової політики. Створюються інноваційні і інвестиційні стимули для розширення зеленого бізнесу. Поєднання безлічі регулюючих і ринкових екологічних інструментів держави служить для заохочення впровадження екологічних інновацій. Таким чином підкріплюється пропозиція інноваційних продуктів і технологій і створюється додатковий попит. Метою заохочувального державного фінансування досліджень є трансферт технології і поширення ефективних і екологічно безпечних технологій, а також створення і освоєння нових екологотехнологічних ринків. Найбільший вклад в загальні макроекономічні витрати на охорону довкілля у розмірі 1,4% валового внутрішнього продукту несуть державні і приватизовані (колишні державні) підприємства – в цілому близько 80 %, на виробничий сектор припадає лише 20 % [10; с. 10]. Обсяг виробництва екологічної продукції досяг в 2008 р. майже 76 млрд. євро. Обороти сектора екологічних товарів і послуг складав у 2009 р. від 1,9% до 5% ВВП [13; с. 3]. Інші джерела оцінюють цю долю в 14% ВВП в 2020 р., виходячи з 8% в 2007 р. [12]. Таким чином, галузь могла б щорік мати близько 7,7% зростання і до 2020 р. досягла б обсягу виробництва 300 млрд. євро [13; с. 3], що представляє величезний потенціал для економічного зростання і зайнятості.

Чисельність зайнятих в зеленій індустрії складала близько 2 млн. осіб в 2008 р., що відповідає 4,8% всіх зайнятих в Німеччині. Зростання зайнятості відбувається, в першу чергу, за рахунок розширення сектора поновлюваних джерел енергії, експорту екологічних товарів і послуг. Зайнятість в секторі поновлюваних джерел енергії збільшилася в період між 2002 і 2010 рр. більше, ніж в три рази, досягнувши більше 370 тис. чоловік, що на 15% більше, ніж в 2008 р. Не зважаючи на такий показник зайнятості існує проблема дефіциту кваліфікованого "зеленого" персоналу в Німеччині. Це відбувається за рахунок погіршення демографічної ситуації, що ставить під загрозу багато "зелених" проектів з охорони довкілля і "зеленого" бізнесу та підвищує відповідаль-

ність підприємств за професійну освіту, перекваліфікацію і підвищення кваліфікації власних працівників. Для вирішення цієї проблеми основним завданням менеджменту є підбір фахівців в Німеччині або за кордоном. Досвід показує, що обмежуючим чинником є не величина заробітної плати, а наявність високої кваліфікації і досвід роботи в цій сфері. До можливих альтернатив вирішення цієї проблеми відноситься використання аутсорсинга, розміщення підприємства або створення нової бізнес-структури за кордоном там, де зустрічаються фахівці відповідного профілю, кваліфікації і досвіду.

В 2009 р. Німеччина стала провідним експортером світу екологічних товарів і займала 15,4% світового ринку. За нею йдуть США (13,6 %), Китай (11,8 %), Японія, Великобританія і Франція [10; с. 9]. В 2009 р. третина німецьких екологічних товарів і послуг були виготовлені на експорт, у тому числі фотоелектричні системи, вітрові турбіни і продукти для теплоізоляції. Головною рушійною силою цього динамічного розвитку був і залишається сектор відновлювальних джерел енергії.

Величезний виклик для німецького "зеленого" бізнесу полягає в тому, щоб закріпити і збільшити технологічний прорив на основі зростаючого науково-технічного і технологічного ноу-хау, використати досягнуті переваги в міжнародному змаганні на шляху до технологічного лідерства і перетворити їх на "зелене" економічне зростання. Привабливість "зеленої" індустрії, її відмінний імідж і зростаюча рентабельність – важливі причини появи сильних конкурентів, що здійснюють диверсифікацію бізнесу шляхом розширення номенклатури виробів, поглинання конкурентів. Їх число нині складає приблизно третину від загального числа "зелених" підприємств в Німеччині.

В Україні інформація про розмір "зеленого" бізнесу фактично відсутня та є дуже складною для обрахунку. По-перше, не існує систем збору статистичної інформації стосовно відслідковування розвитку цього інноваційного сектору, що швидко розвивається. По-друге, спроби дослідити розмір сектору стикаються із відсутністю належної класифікації економічних видів діяльності. Тим не менше, Україна має величезний потенціал для розвитку вказаного бізнесу. Теперішній стан із застарілими технологіями, нагальною необхідністю скорочення ресурсної та енергетичної залежності основних галузей промисловості країни дозволяє давати оцінки потенціалу зелених послуг та технологій у більше, ніж в 120 млрд. євро. Найбільшу питому вагу мають технології з енергозбереження та зміни клімату з прогнозованим розміром 199 млрд. євро, після чого йде управління відходами з 831 млн. євро та обладнання із водоочищення – 600 млн. євро. Останні дослідження розміру сектору екологічних товарів та послуг в Україні показали, що мінімальний розмір СЕТП в 2006 р. склав 112,6 млрд. грн. (22,6 млрд. дол. США), що значно вище, ніж 18 млрд. грн. (\$3,6 млрд.) в 2005 р., 17,6 млрд. грн. (3,5 млрд. дол.) в 2004 р. Дві третини відносяться до групи управління ресурсами, і одна третя – до групи захисту довкілля.

Отже, для успішного функціонування "зеленого" бізнесу в Україні потрібне його державне стимулювання, а не навпаки, коли екологічно шкідливі галузі, такі як вугледобування, металургія субсидуються з держбюджету. Компанії для започаткування "зеленого" бізнесу потребують дешевих кредитів і податкових пільг. Окрім цього, важливо підвищити екологічний податок, створити належну нормативно-правову базу та стандарти, зробити прозорою системою ціно- та тарифоутворення енергоносіїв. Вказані пропозиції стимулюватимуть підприємства використовувати у своїй діяльності "зелені"

технології, що дасть змогу підвищити конкурентноздатність вітчизняних товарів на світовому ринку.

1. U. V. Weizsäcker, K. Hargroves, M. H. Smith: Faktor Fünf. Die Formel für nachhaltiges Wachstum, Droemer Verlag, München, 2010. – 432 p.
2. Rifkin J. Die dritte industrielle Revolution. Die Zukunft der Wirtschaft nach dem Atomzeitalter, Campus Verlag, Frankfurt am Main / New York, 2011. – 303 p.
3. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. UNEP. 2011. – 631 p. – Режим доступу: http://www.unep.org/greeneconomy/Portals/88/documents/ger/ger_final_dec_2011/Green%20EconomyReport_Final_Dec2011.pdf – назва с екрана.
4. Die Bundesregierung (2002): Perspektiven für Deutschland – Unsere Strategie für eine nachhaltige Entwicklung. – Режим доступу: <http://www.nachhaltigkeitsrat.de/de/der-rat/strategie/strategie-2002/> – назва с екрана.
5. Die Bundesregierung (2012): Nationale Nachhaltigkeitsstrategie. Fortschrittsbericht 2012. Berlin, 2012. – 264 p.
6. Umweltprüfbericht: Deutschland ist Labor für grünes Wachstum. OECD. Berlin / Paris – 31.05.2012. – Режим доступу: http://www.oecd.org/document/0,3455,de_34968570_35008905_50424819_1_1_1_1,00.html – назва с екрана.
7. Khazzoom J. D. Economic implications of mandated efficiency standards for household appliances.

The Energy Journal, 1980. – Vol. 1. – pp. 21-40.
8. Santarius T. Der Rebound-Effekt. Über die unerwünschten Folgen der erwünschten Energieeffizienz. Impulse zur WachstumsWende – 2012. – № 5. – 30 p. – Режим доступу: http://www.wupperinst.org/uploads/tx_wbeitrag/Impulse5.pdf – назва с екрана.
9. Legler H., Krawczyk O., Walz R., Eichhammer W., Frietsch R. Wirtschaftsfaktor Umweltschutz – Leistungsfähigkeit der deutschen Umwelt- und Klimaschutzwirtschaft im internationalen Vergleich. Umweltbundesamt, Texte 16-06, Dessau, 2006.
10. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (2011): Umweltwirtschaftsbericht 2011. – Berlin, 2011. – 204 p.
11. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (2009): Umweltwirtschaftsbericht 2009. – Berlin, 2009. – 154 p.
12. Bundesministerium für Umwelt, Naturschutz und Reaktorsicherheit (2009): GreenTechmade in Germany 2.0: Umwelttechnologie-Atlas für Deutschland. Verlag Vahlen, München, 2009. – 412 p.
13. OECD-Umweltprüfbericht: Deutschland 2012 – Highlights. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/env/examenspays/allemanne> – назва с екрана.
14. Глосарій зеленого бізнесу: українсько-німецько-російсько-англійський / Базилевич В., Вальтер Д., Хартманн В., Нойманн В. та ін.; наук. ред. Базилевич В., Вальтер Д. К.: Знання, 2010. 518 с.

Надійшла до редколегії 10.07.12

УДК 338.43 (574)

М. Каменова, д-р экон. наук, проф. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ФАКТОРЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА КАЗАХСТАНА

Розглянуто економічні, екологічні та соціальні аспекти сталого розвитку. Досліджено основні шляхи підвищення стійкості АПК: індустріалізація, модернізація, будівництво інфраструктури, удосконалення державного регулювання, створення конкурентних переваг.

Ключові слова: сталій розвиток, компоненти сталого розвитку, індустріалізація, модернізація, конкурентні переваги.

Рассмотрены экономические, экологические и социальные аспекты устойчивого развития. Исследованы основные пути повышения устойчивости АПК: индустриализация, модернизация, строительство инфраструктуры, совершенствование государственного регулирования, создание конкурентных преимуществ.

Ключевые слова: устойчивое развитие, компоненты устойчивого развития, индустриализация, модернизация, конкурентные преимущества.

Economic, ecological and social aspects of stable development are investigated in the given article. The main ways of improving stability of such as industrialization, modernization, construction of infrastructure, government regulation improvement, making competitive advantages.

Key words: stable development, the components of stable development, industrialization, modernization, competitive advantages.

Термин "устойчивое развитие" получил распространение в связи с выдвинутой на рубеже 80-90 годов XX в. концепцией устойчивого развития, явившейся попыткой дать научно обоснованный ответ на глобальные вызовы времени. Она имеет длительную историю становления: от учения В.И. Вернадского о ноосфере (20-30 г.) и докладов Римского клуба (70-80 г.) Всемирной Комиссии ООН по окружающей среде и развитию 1987 г. до Конференции ООН 1992 г. в Рио-де-Жанейро, где были приняты основополагающие документы в области устойчивого развития.

Под устойчивым развитием понимают такое развитие, которое удовлетворяет потребности настоящего времени, но не ставит под угрозу способность будущих поколений удовлетворять свои собственные потребности [1]. *Устойчивое развитие* – это процесс, требующий преобразований в экономическом развитии, при котором направления инвестиций, использование ресурсов: материальных, финансовых и трудовых, стратегия развития, институциональные преобразования взаимосвязаны и направлены на удовлетворение растущих потребностей общества. В Казахстане идея устойчивого развития рассматривается на уровне государственной стратегии. В 2007 г. принята Концепция перехода республики к устойчивому развитию на 2007-2024 г. Целью Концепции является достижение баланса экономических, социальных, экологических и политических аспектов развития страны как основы повышения качества жизни и обеспечения ее конкурентоспособности в долгосрочной перспективе [2].

Концепция включает три компонента: *экономический, экологический и социальный*. Экономический компонент предполагает постоянный устойчивый рост ВВП в целом и на душу населения на основе достиже-

ний НТП применения новейших технологий, структурных изменений в национальной экономике. Экологическая составляющая устойчивого развития обеспечивает целостность биологических и физических природных систем. При этом рост валового внутреннего продукта и благосостояния людей не должны достигаться за счет эксплуатации и ухудшения состояния окружающей среды. Социальная составляющая направлена на человеческое развитие, сохранение и развитие общественных и культурных систем. Именно качество человеческих ресурсов как в государственном, так и в частном секторе определяет конкурентоспособность и место страны в мировом рейтинге. С этим вопросом связаны уровень и качество жизни населения, состояние системы образования, здоровья граждан Казахстана, качество предоставляемых государственных услуг, трудовая и демографическая политика, а также нравственный облик казахстанцев, их ценностные ориентиры. Концепция устойчивого развития предполагает согласованность экономического, экологического и человеческого развития, в результате чего должны быть достигнуты не только долговременные и стабильные темпы роста ВВП, но и высокая эффективность использования ресурсов, прогрессивные структурные сдвиги, рост конкурентоспособности экономики за счет внедрения научно-технических новшеств. На современном этапе выдвинуты качественно новые задачи – повышение конкурентоспособности и качества человеческих ресурсов страны как стратегического ресурса государства.

В последние годы экономика Казахстана развивается динамично, отмечается рост денежных доходов населения и занятости. Республику считают лидером среди стран СНГ по количеству проводимых реформ и показателям роста экономики. По данным табл. 1, за

анализируемый период наблюдалась высокая динамика ВВП в целом и на душу населения. Однако уровень рейтинга Казахстана относительно конкурентоспособности не изменился. Главная причина, на наш взгляд, заключается в сырьевой направленности экономики

страны, а в последние годы конъюнктура на сырьевых рынках была благоприятной, что и привело к динамичному росту экономики. Мировой финансовый кризис, отразившийся на экономике всех стран, показал недостатки сырьевой модели развития.

Таблица 1. Валовой внутренний продукт РК за 1999-2010 годы *

Год	ВВП		ВВП на душу населения	
	млрд тенге	в % к предыдущему году	тыс. тенге	в % к предыдущему году
1999	2016,5	102,7	135,1	118,4
2000	2599,9	109,6	174,7	129,3
2001	3250,6	113,5	218,8	125,2
2002	3776,3	109,8	254,2	116,2
2003	4611,9	122,1	309,3	121,7
2004	5870,1	127,2	391	126,4
2005	7590,5	129,3	501,1	128,1
2006	10213,7	136,6	667,2	132,2
2007	12849,8	125,8	829,9	124,4
2008	15907	123,8	1008,2	121,5
2009	16100,3	101,2	1013,4	100,5
2010	21513,5	133,6	1311,8	129,4

* Составлено по данным: www.stat.kz.

Движение Казахстана по траектории устойчивого развития во многом зависит от агропромышленного комплекса – важной сферой национальной экономики, обеспечивающей продовольственную безопасность страны, уровень и качество жизни населения.

Несмотря на предпринятые усилия, разработку целого ряда законов и стратегий с целью создания условий для поступательного развития предприятий и организаций АПК не удалось достичь его устойчивого развития, отвечающего поставленной цели создания конкурентоспособного аграрного сектора.

Между тем в сфере агропромышленного комплекса работает каждый третий житель, занятый в сфере материального производства, в сельской местности проживает 47% населения Республики. Отрасли АПК являются потребителями продукции многих сфер промышленности и услуг, обеспечивают рабочие места миллионам трудоспособного населения, участвуют в формировании валового внутреннего продукта страны.

В последние годы отрасли АПК функционируют стабильно и с точки зрения производства, и с точки зрения обеспечения внутреннего рынка продовольствием, а также в отношении развития экспортного потенциала. В 2008 г. АПК Казахстана впервые вышел на положительное сальдо в экспортно-импортных операциях, объем экспорта сельхозпродукции и продуктов ее переработки увеличился на 57% по сравнению с соответствующим периодом 2007 г и достиг 2,9 млрд долларов. Объем валовой продукции сельского хозяйства также возрос, как и объем инвестиций в основной капитал. Вклад сельского хозяйства в обеспечение экономического роста может быть измерен по участию в создании ВВП (удельном весе аграрного сектора в ВВП), темпам роста агропродукции по сравнению с темпами роста в других сферах экономики. В Казахстане удельный вес сельского хозяйства снижается, развитие отрасли происходит темпами значительно более низкими, чем, например, в добывающих отраслях промышленности. Следует отметить, что примерно 70% ТНП в республике производится из сельскохозяйственного сырья. Поэтому от развития этой сферы зависит уровень жизни населения. Село является донором для формирования трудовых ресурсов в различных сферах экономики.

Существенное значение в формировании ВВП отводится таким видам деятельности как промышленность, строительство, торговля. Промышленность

формирует около трети ВВП, строительство – более 8, торговля – 12,5, сельское хозяйство – лишь 6,2%. [3] Причиной этого стало снижение производства продукции крупными аграрными предприятиями, уменьшение инвестиций в основной капитал сельского хозяйства. Между тем, для устойчивого экономического развития Казахстана необходимо развивать первичный сектор экономики: добычу полезных ископаемых и сельское хозяйство, и на этой основе будут развиваться обрабатывающая промышленность и сфера услуг.

Республика Казахстан обладает огромным аграрным потенциалом, чтобы в ближайшем будущем обеспечить продовольственную безопасность страны, содействовать развитию пищевой и перерабатывающей промышленности, реализовать задачу обеспечения роста объема производства продукции глубокой переработки и вхождения в перечень 10-ти крупнейших экспортеров продовольственных товаров.

Однако, сегодня в структуре экспорта преобладают сырьевые товары: минеральные ресурсы и зерно, поэтому экономика весьма уязвима и зависима от изменения конъюнктуры сырьевых рынков. В сельском хозяйстве преобладают небольшие хозяйственные формирования, которым сложно выстоять в конкурентной борьбе по причине износа сельскохозяйственной техники, низкой урожайности продукции растениеводства и продуктивности скота, слабого использования современных технологий и пр. Эти проблемы отражаются на конкурентоспособности АПК, а в условиях глобализации и ближайшего вступления страны в ВТО это может негативно отразиться на состоянии внутреннего рынка продовольствия и положении отечественного производителя. Темпы роста продукции АПК достаточно высоки, но отстают от роста доходов населения, как следствие наблюдается рост объема импорта продовольствия.

Для обеспечения реализации цели устойчивого роста АПК разработана Концепция устойчивого развития АПК [2], предусматривающая решение многих стратегических задач:

1) индустриализация АПК. Будет обеспечиваться через качественный рост технической оснащенности отрасли, расширение лизинговых программ, соблюдение агротехнологий, повышение требований к качеству сельскохозяйственной техники, формирование системы кадрового обеспечения в соответствии с потребностями реального сектора;

2) развитие инфраструктуры сельхозпроизводства. Планируется создать эффективную модель заготовки и сбыта сельхозпродукции путем формирования разветвленной сети специализированных оптовых, в том числе коммунальных продовольственных рынков, развития финансовой и информационно-маркетинговой систем. Для расширения доступа к кредитным ресурсам необходимо расширять сеть сельских кредитных товариществ, увеличить объемы кредитования и виды оказываемых ими финансовых услуг. Серьезной проблемой являются вопросы обеспечения ветеринарного и фитосанитарного благополучия страны. Для их решения необходимо разработать и внедрить современные технические регламенты и стандарты, обеспечить переход субъектов АПК на международную систему менеджмента качества ИСО, создать сеть специализированных лабораторий качества, оснащенных современным оборудованием. Необходимо улучшить контроль за качеством продуктов питания для обеспечения безопасности населения, в первую очередь, за ввозом в страну продуктов на основе использования генетически модифицированных организмов (ГМО);

3) наращивание национальных конкурентных преимуществ агропромышленного комплекса. Среди них: сравнительно невысокие затраты на производство сырья и его переработку, значительное превышение производства по сравнению с объемами внутреннего потребления, свободные производственные мощности, прежде всего по переработке сырья, экологическая чистота отечественной продукции, возможность обеспечения собственными энергоносителями и др.;

4) совершенствование технологий и модернизации отрасли;

5) совершенствование государственного регулирования рынка продукции АПК, который не может эффективно развиваться без активного государственного вмешательства. Для Казахстана, соседствующего с крупнейшими мировыми потребителями и производителями продовольствия, большое значение имеет регулирование внутреннего рынка во избежание угрозы продовольственной безопасности. Эта необходимость также диктуется сезонными колебаниями объемов производства сельхозпродукции и, соответственно, неравномерными поставками продовольственных товаров на внутренний рынок, что, в свою очередь, является причиной резких колебаний цен и инфляционных процессов. В рамках Антикризисной программы предусматривается форсированное развитие агропромышленного комплекса, для чего было выделено 120 млрд тенге. По мнению отечественных экономистов, "спрос на продукцию сельского хозяйства в мире в наименьшей степени подвержен влиянию негативных экономических тенденций. Долгосрочный прогноз роста цен на продукты питания на мировых рынках открывает новые возможности для эффективного развития и роста сельскохозяйственного производства Казахстана. Поэтому упор будет сделан на модернизацию АПК" [4].

Нам представляется, что для обеспечения устойчивого развития аграрного сектора необходимо становление и развитие аграрного бизнеса и расширение производства экологически чистой продукции, совершенствование хозяйственной деятельности крестьянских и фермерских хозяйств в плане их долгосрочного развития, усиление государственного контроля за охраной окружающей среды и оптимальным землепользованием, совершенствование законодательства в области экологии, производство безопасных продуктов питания, стимулирование устойчивости развития сельхозпредприятий. Это возможно в условиях устранения

системного кризиса экономики страны, в том числе в аграрной сфере, преодоления сырьевой зависимости, совершенствовании управления национальным хозяйством, разработки новых механизмов государственного регулирования сельского хозяйства и других отраслей агропромышленного комплекса.

Проблема устойчивого развития отрасли особенно актуальна в период подготовки Казахстана к вступлению в ВТО [5]. Целью вступления любой страны в ВТО является получение определенных преимуществ. Для Казахстана они состоят в следующем:

- республика будет признана страной с рыночной экономикой, интегрированной в мировое хозяйство и получит в отношениях со всеми членами ВТО режим наибольшего благоприятствования;
- страна получит выгодные пути для транзита своих товаров, особенно это важно для обрабатывающей промышленности;
- вступление в ВТО будет способствовать привлечению инвестиций в экономику, прежде всего в сырьевые отрасли;
- членство в ВТО должно помочь Казахстану в решении торговых споров, в частности, антидемпинговых разбирательств;
- доступ к информации о внешнеэкономической политике стран-участников ВТО, которую получит Казахстан, став ее членом, позволит разрабатывать более эффективную торговую политику;
- членство в ВТО позволит Казахстану наполнить рынки широким ассортиментом товаров и, тем самым, удовлетворить спрос населения на более высоком уровне;
- расширение присутствия на рынке иностранных инвестиций, передовых технологий будет способствовать повышению качества и конкурентоспособности отечественных товаров. Достижение результатов, ожидаемых от членства Казахстана в ВТО, будет во многом зависеть от условий, на которых состоится вступление, и уровня принимаемых на себя обязательств по обеспечению доступа на отечественные рынки товаров и услуг импортного производства.

Однако, по нашему мнению, вступление в ВТО может иметь для Казахстана и отрицательные последствия, т.к. приведет к дальнейшей либерализации внешнеэкономических связей Казахстана, снятию заградительных таможенных пошлин, которые сегодня сдерживают интервенцию более дешевых импортных товаров, в том числе продовольственных. Приведение внутренних цен на топливные и энергетические ресурсы, тарифы на транспортные услуги и электроэнергию в соответствие с мировыми может привести весь реальный сектор экономики к банкротству. В первую очередь это негативно отразилось на аграрном секторе. Преимуществом членства в ВТО является возможность вывода своих товаров на внешние рынки. Однако казахстанский экспорт на 90% состоит из сырья. Несырьевой бизнес страны не готов на равных конкурировать с высокоразвитыми экономиками Запада и с дешевой рабочей силой Азии. Поэтому очень важно, на каких условиях страна вступит в ВТО, на какие льготы она может рассчитывать исходя из реального состояния отечественного АПК, что кроме зерна и муки она может экспортировать. В этих условиях, как представляется, к вступлению в ВТО следует относиться более взвешенно, отказаться от стремления незамедлительно стать ее членом. Вступать необходимо тогда, когда это полезно для нашей страны и на выгодных для нас условиях.

В условиях кризиса руководство всех стран сосредотачивает внимание на отечественных производителях,

защиту национальных интересов. Руководство практически всех стран пересматривает приоритеты в сторону протекционизма, и Казахстан в том числе. В частности, это касается использования политики протекционизма в связи с необходимостью реализации антикризисных мер, включающих поддержку не только финансового сектора и строительной отрасли, но и поддержку сельского хозяйства и отечественных производителей продуктов питания. Безусловно, политику протекционизма следует рассматривать как временную меру.

Устойчивое развитие аграрного сектора зависит от состояния управления. Министерство сельского хозяйства страны должно сосредоточить свое внимание на стратегическом планировании, выработке грамотной государственной политики в отрасли, совершенствовании нормативной базы и международном сотрудничестве.

Необходимо активизировать деятельность национального холдинга АО "КазАгро", которому переданы функции управления государственными активами в системе АПК. Деятельность холдинга должна быть на-

правлена на повышение конкурентоспособности аграрной отрасли, реализацию прорывных проектов, создание экспортоориентированных производств, современной инфраструктуры. Для достижения успеха конкурентной борьбы "на равных" необходимы маркетинговые исследования рынка, широкое использование маркетингового инструментария для изучения спроса и потребителя. Все это позволит аграрному сектору экономики перейти на рельсы устойчивого развития.

1. Боссель Х. Показатели устойчивого развития: теория, метод, практическое использование. // Х.Боссель // Отчет, представленный на рассмотрение Балатонской группы: перевод с англ. – Тюмень: ИПОС СО РАН, 2001. 2. Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы // Казахстанская правда. – 2006. – 16 нояб. – № 249 – 18 нояб. 2006 г. – № 251. 3. Ахметова К.А. Агропромышленный комплекс Казахстана: состояние, проблемы, пути решения: монография / К.А.Ахметова. – Караганда, 2010. – 141 с. 4. Масимов К. Приоритеты Антикризисной программы / К.Масимов // Приуралье. – 2008. – 9 декаб. Электронная версия газеты. 5. Ахметова К.А. Инфраструктура агропромышленного комплекса Казахстана: состояние и проблемы / К.А.Ахметова // Проблемы агроэкономики. – Алматы. – 2008. – №3.

Надійшла до редколегії 25.06.12

А. Конакбаев, д-р экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ОСОБЕННОСТИ РЕГУЛИРОВАНИЯ КРЕДИТНОГО РЫНКА В УСЛОВИЯХ ЦИКЛИЧНОСТИ ЭКОНОМИКИ

У такій системі з вродженою нестабільністю, як фінансові ринки, не слід прагнути до ідеальної стабільності, що, можливо, призвело до сьогоднішніх проблем. Більш стійка стратегія буде допускати і підтримувати більш високу короткострокову циклічність, використовуючи менш сильні, але більш часті спади в активності для подолання перегибів. Таким чином, можливі уникнення криз, подібних тій, в якій ми знаходимося.

Ключові слова: фінансові ринки; кредитний ринок; циклічність економіки; економічні цикли.

В такой системе с врожденной нестабильностью, как финансовые рынки, не следует стремиться к идеальной стабильности, что, возможно, привело к сегодняшним проблемам. Более устойчивая стратегия будет допускать и поддерживать более высокую краткосрочную цикличность, используя менее сильные, но более частые спады в активности для преодоления перегибов. Таким образом, станет возможным избежать кризисов, подобных тому, в котором мы находимся на данный момент.

Ключевые слова: финансовые рынки; кредитный рынок; цикличность экономики; экономические циклы.

In such system with congenital instability as the finance markets, we shouldn't achieve ideal stability – possibly, such purpose led to today's problems. Steadier strategy will allow, and sometimes support higher short-term recurrence, using less strong, but more frequent recessions in activity for cleaning system of excesses. Thus, it'll be possible to avoid the crises similar the present.

Key words: financial markets; credit market; recurrence of economy; business cycles.

На современном этапе развития необходим критический анализ сложных и противоречивых явлений и процессов реальной действительности, происходящих на финансовом рынке страны. Кредитование в Казахстане представляет собой важный механизм установления взаимоотношений между хозяйствующими субъектами и населением, нуждающимся в финансовых средствах, а также между хозяйствующими субъектами и населением, которые могут их предоставить на определенных условиях, оказывает воздействие на рост производства и товарооборота, движение капиталов внутри страны, трансформацию денежных сбережений в капиталовложения, реализацию программ по модернизации технической базы хозяйствующих субъектов. Несмотря на то, что в развитых странах мира накоплен определенный опыт анализа кредитного рынка и существует ряд экономических теорий, объясняющих особенности его функционирования и действия коммерческих банков на этом рынке, однако роль и особенности его развития в условиях формирования национальной модели рыночных отношений требуют точного и конкретного осмысления. Модель должна отражать конвергенцию разных моделей общественного развития, но учитывать специфические условия, историю, национальные особенности, конкретность этапов развития. Особенности развития нынешнего этапа кредитного рынка обусловлены спецификой деятельности банковской сферы – проблемой дальнейшего укрепления де-

нежно-кредитной системы страны и обеспечения устойчивости банков на основе расширения и капитализации их ресурсной базы. Решение этих задач взаимобусловлено с дальнейшим развитием и совершенствованием системы кредитования.

В сложившейся ситуации необходимо рассмотреть, с точки зрения комплексного подхода, проблемы стимулирования и поддержки взаимодействия кредитных организаций с реальным сектором экономики с учетом государственных программ развития экономики. Необходим выбор и обоснование рационального режима, связанного с деятельностью, определением роли и места кредитной системы в инвестиционном процессе, а также критический анализ процессов, происходящих в кредитной системе республики для разработки и реализации комплексных мер по обеспечению устойчивого экономического роста.

В этой связи необходимо, с одной стороны, дальнейшее укрепление денежно-кредитной системы страны, а с другой – обеспечение устойчивости банков на основе расширения и капитализации их ресурсной базы. На современном этапе в ресурсах банков второго уровня значителен удельный вес кредитов Национального банка РК, что в некоторой степени ограничивает их деятельность и ставит в зависимость от них. Кроме того, банки второго уровня в последние годы приобрели в больших объемах государственные ценные бумаги

по рыночным процентным ставкам с возможностью их дальнейшей реализации.

Формирование и развитие кредитного рынка во многом зависит от экономического роста. Экономический рост – это не плавный, равномерно совершающийся подъем. В некоторые годы рост общего объема производства происходит очень быстро, в другие годы – медленнее, иногда возможен спад. Регулярно повторяющиеся за определенный промежуток времени колебания в движении общественного производства означают "циклический" характер его развития. Диапазон единичного цикла охватывает движение экономики от одного кризиса к другому, или, называя иначе, от одной точки взлета ("бума") к другой.

Причины таких колебаний экономического развития объясняют по-разному. Одни экономисты (Сэй Ж. Б., Рикардо Д. и др.) отрицают возможность всеобщего экономического кризиса, объясняя частичные кризисы перепроизводства нарушением пропорциональности между различными отраслями производства, которая восстанавливается самим ходом движения рыночной экономики. Другая группа экономистов (Кейнс Дж., Хансен Э.) объясняют кризисы перепроизводства недостаточной склонностью к потреблению, которая отстает от роста доходов, поэтому выход из кризисов видится в стимулировании совокупного спроса. Наконец, третья группа экономистов усматривает причину кризисов в недостатках кредитно-денежной политики (Костюк В.Н., Кондратьев Н.Д.).

Как видим, назвать единственную причину циклического хода движения рыночной экономики весьма сложно. Поэтому многие современные экономисты ограничиваются общим мнением о том, что причина циклического движения заложена в сложном и противоречивом характере многообразных сил и факторов [1].

Каждое государство располагает определенным перечнем экономических инструментов, способных сдерживать "перегрев" экономики или придать ускоряющие импульсы на фазе депрессии. В этих целях широко используется налоговая система, где путем повышения или понижения ставки налогов государство регулирует рост отдельных отраслей экономики. С помощью системы льгот осуществляется целенаправленное воздействие на конкретные виды предприятий.

Цикличность экономического развития – это непрерывные колебания рыночной экономики, когда рост производства сменяется спадом, повышение деловой активности – снижением. Цикличность характеризуется периодическими подъемами и падениями рыночной конъюнктуры. Преимущественно периоды повышения экономической активности характеризуются экстенсивным развитием, а периоды понижения экономической активности – началом интенсивного развития. Следовательно, динамичный цикл – это характерное явление для рыночной экономики, без которого нет экономического роста. Другими словами, экономический цикл представляет собой форму движения и развития рыночной экономики.

Вопрос о причинах цикличности современных национальных экономик в зависимости от типов цикличности трактуется разными экономическими школами с неодинаковой степенью равнозначности. Так, в оценках причин "длинных волн" и структурных кризисов подходы экономистов в настоящее время во многом схожи (по крайней мере, идеи Кондратьева и Шумпетера признаны всеми). Причины же "классических", т. е. промышленных (экономических), циклов определяются по-разному.

Вначале большинство авторов трактовало процесс цикличности как результат (отражение) процессов в сфере обращения. Это объяснение экономического цикла является чисто монетарным. Наиболее широко и последовательно рассматривается цикл, как чисто денежное явление в трудах Хоутри. Он утверждал, что изучение денежного потока – единственная причина изменения экономической активности, чередования периодов процветания и депрессии, оживленной и вялой торговли. Когда денежный поток (или спрос на товары, выраженный в деньгах) увеличится, то торговля становится более активной, производство расширяется и цены растут. Когда денежный поток уменьшается, торговля ослабевает, производство сокращается, цены снижаются.

Многочисленные исследования ученых Франции, Германии, США, России были посвящены выяснению основ движения конъюнктуры и попыткам его прогнозирования. В 1894 г. русский экономист М.И. Туган-Барановский, один из первых отечественных ученых-экономистов, получивший мировую известность, опубликовал труд "Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и ближайшее влияние на народную жизнь", что стало важной вехой в изучении закономерностей рыночной экономики. Он исследовал целый ряд фундаментальных проблем, связанных с циклическим развитием капиталистического хозяйства, и предложил новые для того времени подходы к этому вопросу, обосновав принципиально важные выводы, многие из которых подтвердила реальная экономическая история XX в. [2].

Наиболее глубокая разработка концепции экономических циклов была осуществлена в период между двумя мировыми войнами и связана в первую очередь с трудами ученика М.И. Туган-Барановского – выдающегося отечественного экономиста Н.Д. Кондратьева. Именно Кондратьев создал первую систематическую концепцию циклических колебаний экономики. Ученый существенно расширил эмпирическую базу исследований и выдвинул гипотезу о механизме длинных циклов в экономике ("больших циклов конъюнктуры" по его терминологии), связав их не только с динамикой цен, но и с процессом накопления капитала, темпами роста производства и динамикой инноваций, с постоянным эволюционированием народного хозяйства.

Определяющая роль неравномерности капиталовложений в интенсивности циклических колебаний положена в основу построения модели экономического цикла. Представители неокейнсианского направления экономической мысли (Самуэльсон П., Хансен Э., Хикс Дж., Домар Е., Харрод Р.), признавая ключевое значение потребительского и инвестиционного спроса в образовании цикла, считают, что на циклические колебания большей мерой воздействуют капиталовложения и в меньшей степени – потребление.

Неокейнсианская модель экономического цикла (например, модель Самуэльсона-Хикса) строится на соединении концепции мультипликатора и акселератора. Согласно концепции мультипликатора Кейнса, зависимость между ростом капиталовложений и национального дохода – это постоянная величина, определяемая устойчивостью доли потребления в приросте национального дохода. Концепция акселератора характеризует обратную связь между приростом национального дохода и последующим приростом инвестиций. Акселератор показывает, насколько должны возрасти капиталовложения при данном росте национального дохода. Акселерационный период характеризуется иными условиями, чем мультипликационный. В этот период рост национального дохода будет расширять производство и увеличивать капиталовложения, а сни-

жение темпов национального дохода приведет к снижению темпов капиталовложений.

Малые и большие циклы экономического развития не противостоят, а взаимодействуют, дополняя друг друга. Из вышеизложенного можно сделать несколько выводов:

- Циклы – это форма экономического движения, развития. В любом цикле каждая последующая фаза является следствием кумулятивного накопления условий в течение предыдущей фазы. Каждый новый цикл закономерно следует за другим, так же как одна фаза одного и того же цикла сменяется следующей. В цикле сочетаются пределы и резервы развития, циклические кризисы – это не только нарушение равновесия, но и исходный момент восстановления сбалансированности. Отрицательные последствия кризисов вызывают необходимость социальной защиты населения.

- Основой механизма кратко- и долгосрочных периодических колебаний является научно-технический прогресс. В малых циклах кризис – это толчок к модернизации и техническому улучшению производства, а следовательно, к расширению рынка. В больших циклах кризисные процессы требуют внедрения базовых нововведений. Это стимулирует не только рост производства, но и структурную перестройку всей экономики и механизма ее функционирования. Следовательно, большие циклы характеризуются не только расширением рынка, но и созданием новых.

- Малые циклы являются органической частью больших циклов. Если они возникли на понижающей фазе больших циклов, то характеризуются глубиной кризиса, длительностью депрессии, слабостью и краткостью подъема. Для фазы больших циклов характерны малые циклы с сильными подъемами и слабыми депрессиями.

Росту экономики присущи количественные изменения макроэкономических показателей, более глубокие изменения в накоплении капитала, сопровождаемые ростом материального благосостояния общества. Состояние развития означает, что внутри экономики генерируются импульсы для кардинального изменения ее технологической структуры. На рынке появляется большое количество нововведений: товаров, услуг, технологий, ресурсов или новых рынков сбыта. Их появление связано с тем, что предпринимательская активность направлена на поиск новых ориентиров развития, т.к. прежние цели уже достигнуты. Инновации становятся рыночным ориентиром для массы предпринимателей. Определяя направление развития, они создают более или менее емкий рынок сначала для факторов производства (инновации в труд и капитал), а затем и для всего объема выпуска продукции. Чем эффективнее новые технологии, чем шире они распространяются в производстве, чем более емкий рынок конечной продукции и чем сильнее импульс, данный инновациями всей экономике, тем успешнее накопление реального капитала, тем больше рост его эффективности или производительности. В этом результат стадии развития, обеспечивающего рост и процветание на десятилетия. Такие изменения во времени состояния экономической системы связаны с большими экономическими циклами (длинными волнами), в которых заключена логика развития.

Первые кризисы, возникающие в XIX-XX вв., продолжались 2-3 года, возобновляясь через 5-7 лет, но постепенно они становились масштабнее, разрушительнее вплоть до Великой Депрессии 1929-1933 г. прошлого века [3, с. 63]. Периодические кризисы при капитализме датируются с 1825 г., им уже почти двести

лет. Но нынешний кризис отличается от всех предыдущих. Все предыдущие кризисы циклические, этот – системный, который к тому же и начался необычно – с кризиса финансовой системы и распространился на реальную экономику.

Кризис 1870-х г. открыл монополистическую стадию капитализма, кризис 1929-1933 гг. привел к бурному росту государственно-монополистического капитализма, 1973-1975 гг. – к транснациональной и глобальной фазе. Причем промежуток между ними составил приблизительно 50 лет. Какая новая фаза откроется после нынешнего кризиса и откроется ли, пока еще неизвестно [4, с. 404-411].

Переход от монополистической модели развития к государственно-монополистической на основе теории Кейнса, Фридмана позволил развитым странам подвести поведение крупных монополий под некоторые инструменты регулирования, но противоречия в экономике нарастали. Следующим этапом стал переход к отдельным принципам планирования и прогнозирования, решению социальных проблем. Экономика несколько стабилизировалась.

Во второй половине минувшего века возникли структурные кризисы: валютный, банковский, энергетический, аграрный. Они имели ограниченный характер и сопровождались спадом производства до 20-25%. Тем не менее в этот период произошла перестановка сил: в "большой тройке" произошла перестановка: лидерские позиции заняла Япония, за ней Германия и США.

Еще в 1867 г. К. Маркс писал: "Владельцы капитала будут стимулировать рабочий класс покупать все больше и больше дорогих товаров, зданий и техники... Чтобы они брали более дорогие кредиты, до тех пор, пока кредиты не станут невыплачиваемыми. Невыплачиваемые кредиты ведут к банкротству банков, которые будут национализированы государством" [5]. Его позицию подхватывают современные западные мыслители "левого" толка. В чем-то согласен с автором "Капитала" и Юрий Лужков: "В эпоху кризиса мир все больше возвращается к работам Маркса. Люди ищут альтернативы, основанные не на игре в деньги, а на чем-то более важном" [6].

По мнению аналитиков, возможны два варианта выхода из кризиса. Первый – предполагает возвращение к нормальному "предпринимательскому" капитализму и закончится эра капитализма "финансового", когда деньги начали делать деньги, игнорируя реальный сектор экономики. Экономическая мощь переместится еще дальше на Восток, усилится роль международных финансовых организаций. Другой вариант – усиление протекционизма, возведение национальных барьеров для ввоза импортных товаров [7, с. 275-279].

Нынешний кризис показал несостоятельность теории рыночного равновесия, которое будто бы обеспечивается рынком автоматически. Во времена Великой Депрессии, как говорил Дж. М. Кейнс, без помощи государства обрести равновесие не удастся. Он предложил и конкретные способы борьбы с кризисами с обязательным участием государства. Кейнсианская революция в западной теории положила начало практике антикризисного регулирования, которую с восьмидесятых годов сменила монетаристская политика, однако перед лицом нынешнего кризиса она оказалась неэффективной [4].

Доминирующая интерпретация деятельности финансовых рынков гипотеза эффективного рынка во время краха финансового кризиса 2008 г. продемонстрировала свою несостоятельность. Нынешний финансовый кризис не был вызван каким-либо экзогенным фактором (например, образованием или распадом нефтяного картеля). Он стал последствием работы

самой финансовой системы. Тем самым опровергая утверждение о том, что финансовые рынки стремятся к равновесию, а отклонения от равновесия вызываются исключительно внешними потрясениями. Однако предлагаемая альтернативная теория механизмов работы рынков теория рефлексивности не заняла место старой интерпретации.

Возможно ли моделировать рефлексивность или же нужно продолжать использовать количественные модели, принимая во внимание рефлексивность и добавляя некий запас, позволяющий корректировать ошибки, связанные с невозможностью расчета неопределенности?

Рефлексивность не может быть смоделирована в абстрактном смысле, но мы способны моделировать конкретные ситуации, например ее влияние на готовность выдавать ссуду под недвижимость, устанавливая на залог определенную цену. В то же время количественные модели могут оказаться полезными для расчета рисков в условиях, близких к равновесным. При этом необходимо помнить, в частности с целью регулирования, что условия могут в какой-то промежуток времени довольно существенно отклоняться от равновесия [8, с.74].

Экономическая теория стремилась исключить рефлексивность как предмет изучения. Сначала классические экономисты попросту считали, что участники рынка принимают решения исходя из совершенного знания, которое рассматривалось в качестве одного из постулатов теории совершенной конкуренции. Основываясь на подобных постулатах, экономисты создали кривые спроса и предложения и объявили, что решения участников могут быть описаны с их помощью. По мнению Л. Роббинса, экономика изучает лишь связь между спросом и предложением, а причины их формирования остаются вне пределов этой науки. Воспринимая спрос и предложение как данность, он отрицал возможность рефлексивной взаимосвязи между ними. Кульминацией использования такого подхода стала теория рациональных ожиданий, каким-то удивительным образом предположившая, что будущие цены могут определяться как независимая величина, не связанная с предубеждениями и искаженным восприятием, столь распространенными среди игроков на рынке [9].

Финансовые рынки не могут двигаться в сторону равновесия, а это значит, что они не могут быть предоставлены сами себе. Периодические кризисы приводят к реформам в области регулирования. Именно таким образом развивается система центральных банков и регулирования финансовых рынков. Процессы подъема-спада возникают периодически, но рефлексивное взаимодействие между финансовыми рынками и контролирующими органами представляет собой непрерывающийся процесс.

Согласно доминирующей в настоящее время парадигме финансовые рынки склонны двигаться к равновесию. Она не учитывает тот факт, что реальные цены отклоняются от уровня теоретического равновесия случайным образом. Безусловно, можно выстраивать модели оценки таких отклонений, однако неправомерно утверждать, что эти модели имеют какое-либо отношение к реальному миру. Такая точка зрения не учитывает возможность того, что отклонения могут усиливаться за счет самих себя, т. е. нарушать теоретическое равновесие. При усилении отклонений расчеты риска и техники трейдинга, основанные на моделях равновесия, претерпевают неудачу. Причину такого отклонения нужно искать в саморазвивающихся движениях цены. Тем не менее рефлексивность по-прежнему игнорировалась, а использование ошибочных моделей, в особенности для создания синтетических финансовых инструментов,

продолжалось. Именно это и лежит в основе нынешнего финансового кризиса.

Очевидно, что без кейнсианских мер восстановление реального сектора в экономике невозможно. На это направлена разработанная программа в США, аналогичные программы в Европе, Японии, и частично в Казахстане. Активное вмешательство государства в экономику сохранится как постоянная черта капиталистической системы. На сегодняшний день кейнсианская политика реализуется двумя путями. Правительства используют налогово-бюджетное стимулирование, чтобы за счет затрат, превышающих налоговые поступления, дать толчок экономическому росту. А центробанки используют кредитно-денежную политику, чтобы подтолкнуть частный сектор к увеличению количества набранных кредитов, поддерживая тем самым относительные к заработку потребление и инвестиции. Последствием как правительственного дефицитного финансирования, так и снижения процента сбережений в частном секторе является увеличение затрат и, следовательно, спроса в экономике.

Согласно изначальным рекомендациям, кейнсианская политика нужна для стимулирования экономики, когда она уже испытывает состояние рецессии и общий уровень экономической активности значительно снижается. Сегодня же мы намерены реализовать программы кейнсианского стимулирования не в момент, когда активность падает, а, напротив, когда замедляется темп роста экономики или ожидается его замедление. Первый тип кейнсианской политики – реакционный, поскольку он используется после сокращения кредитования; второй тип – упредительный, применяемый с целью предотвратить сокращение кредитования. При условии успеха второй версии кейнсианской политики рецессии можно полностью избежать или, по крайней мере, сделать её гораздо менее глубокой и болезненной, чем она могла бы быть [10].

Однако из-за превентивного кейнсианства заёмщикам не предоставляется возможность уяснить, что их чрезмерное заимствование было действительно таковым. С каждой зарождающейся рецессией, которую Центробанк успешно предотвращает, уверенность заёмщиков в частном секторе постепенно возрастает, и поэтому они готовы набрать ещё большее количество долгов. Однако с увеличением количества долгов за счет проведения политики стимулирования становится всё сложнее и сложнее предотвратить будущие спады в экономике.

Применение правительством и Центробанком политики стимулирования после того, как заёмщики почувствовали послабляющее действие рецессии, будет устойчивой стратегией, но постоянное упреждающее стимулирование в конечном итоге невозможно [11, с. 96].

Стоит отдать должное вопросу, насколько глубоко противоречие между политикой кейнсианского стимулирования и принципами эффективных рынков. С позиции кредитно-денежной политики Центробанк снижает ставку рефинансирования, если экономические процессы замедляются. Предназначение этой политики – управлять спросом на кредитование (поддерживать его увеличение) и бороться с естественным стремлением рынков частного капитала увеличивать ставку рефинансирования в момент кризиса.

Конфликт с принципами свободных и эффективных рынков в полной мере становится очевиден в тот момент, как возникает понимание того, что налогово-бюджетное стимулирование – это процесс заимствования и траты денег правительством от лица своих граждан, когда правительство считает, что граждане имеют на сбережении слишком большую часть своих денег.

Относительно роли Центрального банка в политике управления спросом, а также как защитника финансовой стабильности, важно понять, как эти функции влияют на цель ценовой стабильности. Поддержание спроса за счёт политики ставок рефинансирования означает только одно: снижение ставок по кредитам ради увеличения кредитования.

Однако, с увеличением кредитования также увеличивается применение банками заёмных средств, что в свою очередь способствует финансовой неустойчивости.

Финансовая стабильность предполагает сокращение кредитования, тогда как управление спросом предполагает поддержать расширение кредитования. Эти две роли плохо сочетаемы друг с другом, особенно если Центробанк настроен на то, чтобы предотвратить любое сокращение кредитования.

Гипотеза эффективного рынка отрицает возможность того, что уровень кредитования в экономике может стать чрезмерным, и рассматривает любое расширение экономической активности как знак движения экономики в сторону гипотетического стабильного равновесия. В результате Центробанк обычно игнорирует роль наблюдения и контроля над расширением кредитования и вместо этого фокусируется на контроле и регулировании спроса.

Со временем успешное применение контроля и регулирования спроса ведёт к тому, что экономика проходит через последовательные циклы расширения кредитования. Однако, с увеличением количества задолженностей в какой-то момент Центробанк оказывается в ситуации, когда для поддержания роста кредитования в частном секторе снижение ставки рефинансирования недостаточно; кредиторы в частном секторе отказываются передавать своим клиентам более низкую ставку Центробанка, тем более что заёмщики сами начинают беспокоиться о том, смогут ли они расплатиться по своим накопленным долгам и выплатить проценты. По достижении такого состояния Центробанку достаётся крайне неэффективная кредитно-денежная политика и в долговых обязательствах экономика. Это приводит к конфликту с другой ролью Центробанка – стража печатного станка.

Результаты исследования показали, что связь между цикличностью экономического роста и развитием кредитного рынка не изучены в достаточной мере. В экономической литературе последствия стадий экономического роста и их влияние на кредитный рынок также отражены недостаточно. В ходе проведенных исследований нами сделан вывод, что цикличность экономического роста, ее стадии непосредственно влияют на кредитную политику коммерческих банков, развитие рынка ценных бумаг, кредитного рынка в целом.

В условиях кризиса наблюдается падение роста экономики, ограничивается потребность в финансовых ресурсах. Сокращение объемов производства и услуг будет препятствовать использованию кредитных ресурсов. Резкое увеличение ресурсов, сокращение их реализации приводит к замедлению процесса оборачиваемости капитала. Это в свою очередь вызывает снижение выпуска и реализации ценных бумаг, уменьшение договорных поставок между производителями – поставщиками и потребителями.

В условиях депрессии приостанавливается спад производства, медленными темпами будут увеличиваться объемы производства и реализации. Снижение цен на продукцию и оказание услуг приводит к росту объемов реализации. У хозяйствующих субъектов возникает возможность увеличения объемов производства, расширения ассортимента выпускаемой продукции.

В результате спрос на кредитные ресурсы возрастает, банки начинают выдавать краткосрочные и долгосрочные кредиты хозяйствующим субъектам.

Процесс оживления осуществляется путем увеличения объемов производства продукции, повышения цен. Значительно возрастает потребность в денежных средствах. В результате увеличиваются объемы выпускаемой продукции на предприятиях, уменьшаются финансовые ресурсы. Денежные средства предприятий, размещенные на расчетных счетах в банках, в основном будут использоваться для закупки сырья и материалов, обновления производственных мощностей, т. е. приобретения новой техники и технологий. Это в свою очередь повышает спрос на банковские кредиты. Заключаются новые договора с потребителями банковских услуг и банковскими учреждениями.

В период подъема экономики материальные, финансовые и человеческие ресурсы будут использоваться эффективно. Усиленный рост объемов производства, сокращение безработицы обуславливают увеличение объемов оборотных средств за счет кредитов. Процесс подъема проявляется в деятельности товаропроизводителей, товаропотребителей и банковских учреждений. Хозяйствующие субъекты стараются рационально использовать свои средства. В результате потребность в банковских продуктах значительно возрастает. Таким образом, цикличность экономического роста оказывает влияние на развитие или спад кредитного рынка.

На современном этапе развития кредитный рынок превратился в механизм трансмиссии и аллокации ресурсов между экспорто-ориентированным и внутренне-ориентированным секторами экономики. Он является катализатором движения финансовых потоков между отраслями и регионами, секторами и сферами экономики. Функциональная природа эволюции кредитного рынка оказывает и выявляет характерные особенности спирального развития финансового менеджмента как составной части корпоративного управления.

Эволюция указанного сектора происходила как спиралевидный процесс трансформации в виде кругов дезинтеграции (1991-1993 гг.), кристаллизации (1994-1999 гг.) и оптимизации (2000-2004 гг.) Для них были характерны различные уровни и динамика эффективности использования заемных ресурсов. Доминировали комбинированные виды и типы линейных и нелинейных процессов развития, структурных преобразований и внешней зависимости, эндогенного роста. Фундаментальными условиями становления кредитного рынка были системная реализация монетаристской и неокейнсианской моделей монетарной, фискальной и инвестиционной политики государства с учетом специфики транзитивной экономики Казахстана [12, с.100].

Проведенное исследование показало также наличие определенной связи между цикличностью экономического роста и развитием определенных сегментов кредитного рынка. На фазе оживления на кредитном рынке наиболее востребованы практически все виды кредитных инструментов. На фоне оживления экономики, увеличения объемов производства наблюдается рост кредитования крупных и средних предприятий, активизируется деятельность малых предпринимателей. Банки охотно кредитуют все сферы экономики страны. Экономический рост сопровождается повышением благосостояния населения, что также оказывает положительное воздействие на развитие кредитного рынка. Наблюдается процесс активного кредитования физических лиц на потребительские цели. На фоне всеобщего роста экономических показателей растут рейтинги, как страновые, так и на уровне отдельных

банков, что позволяет кредитным институтам привлекать относительно недорогие финансовые ресурсы на мировых межбанковских рынках.

Фаза подъема характеризуется высокими темпами роста экономики, промышленности требуются инвестиционные вложения, многие субъекты предпринимательства используют рефинансирование займов для покрытия одного кредита другим. Идет наращивание темпов и объемов кредитования населения, малого и среднего предпринимательства. На фоне развития экономики наблюдается рост цен как на продукты, так и на услуги. Ранее полученные зарубежные займы коммерческими банками покрываются также за счет рефинансирования или выпуска долговых ценных бумаг.

На фоне кризиса наблюдается резкий спад объемов производства, снижение темпов оборачиваемости ресурсов, дефицит ликвидности. В предкризисный период и во время кризиса наибольший спрос на внутринациональные межбанковские кредиты. Практически не имея возможности привлекать ресурсы на международных рынках, банки вынуждены обращаться друг к другу или к Национальному Банку для покрытия дефицита ликвидности. Общий спад экономики не позволяет хозяйствующим субъектам увеличивать объемы кредитования. Неспособность клиентов погашать ранее полученные кредиты может привести к дефолту как отдельных банков, так и банковской системы и экономики в целом, к сокращению объемов кредитования, принудительной ликвидации активов, дефляции и резкому снижению благосостояния, что ведет к катастрофическим последствиям. В условиях дефляции масса накопленного долга способна "утопить" банковскую систему и привести экономику страны к депрессии.

Для предотвращения подобного развития событий возможно увеличение денежной массы, с тем чтобы решить проблему сокращения объемов кредитования, проведения рекапитализации банковской системы, а также списания (полностью или частично и в соответствии с четкой процедурой) накопившихся долгов. Для достижения наилучших результатов целесообразно совместить все три подхода. Это потребует радикальных и непривычных политических шагов. Если меры окажутся успешными и объем кредитов начнет увеличиваться, дефляционное давление сменится инфляционным, власти в таком случае должны изъять избыточное денежное предложение из системы, причем сделать это нужно так же быстро, как они осуществляли денежный вброс чуть раньше. Из этих двух операций вторая кажется значительно более сложной (как с технической, так и с политической точки зрения), однако имеющаяся в данном случае альтернатива депрессия и беспорядок в масштабах мира представляется совершенно неприемлемой. Уйти от неравновесной ситуации глобальной дефляции и депрессии можно, только чрезмерно развить ее противоположность, а затем чуть уменьшив масштабы.

Фаза депрессии, также как и фаза кризиса – это возможность пересмотреть стратегию развития как предприятий, так и коммерческих банков. Как правило, в этот период идет зарождение нового бизнеса, получает развитие корпоративный сегмент кредитного рынка, в частности сектор малого предпринимательства. Постепенный подъем одного элемента экономики неизбежно повлечет за собой развитие и других отраслей национального хозяйства. И фаза депрессии плавно перейдет в фазу оживления и расцвета экономики [13].

Таким образом, в целях создания благоприятных условий для развития кредитного рынка в период стадий цикличности экономического роста нами рекомендуется следующее:

- разработать механизм выявления перехода экономики из одной фазы экономического цикла в другую;
- рационально использовать имеющиеся материальные и финансовые ресурсы;
- целенаправленно использовать кредитные ресурсы банков, своевременно их погашать;
- предусмотреть механизмы государственной поддержки кредитных институтов в кризисные и посткризисные периоды для поддержания необходимого уровня ликвидности банков, сохранения стабильности на кредитном рынке.

В такой системе с врожденной нестабильностью, как финансовые рынки, не следует стремиться к идеальной стабильности, поскольку, по всей вероятности, именно такая цель и привела к имеющимся проблемам. Более устойчивая стратегия будет допускать, а иногда и поддерживать более высокую краткосрочную цикличность, используя менее сильные, но более частые спады в активности для очистки системы от перегибов. Таким образом, возможно избежать кризисов, подобных нынешним. Для достижения такой политики требуется признать, что необходимо сократить как чрезмерное создание займов, так и чрезмерное избавление от них, а также переосмыслить отношение к политике банковских регуляторов и экономическим циклам. В идеале необходимо отказаться от того, чтобы рассматривать все сокращения в экономике как симптом провала политики, а вместо этого считать их нормальной частью работы здоровой и динамичной экономики.

Таким образом, современная система кредитования в период глобализации – это далеко не саморегулируемая система, она не в состоянии функционировать без активного вмешательства государства. Без активных антикризисных действий правительств всех стран невозможно остановить текущий финансовый кризис в мире. Реализация предложенных может оказать положительное воздействие на развитие отечественной кредитной системы с учетом цикличности развития экономики, защитит банковский сектор, позволит поднять кредитные отношения на более качественный экономический уровень развития.

1. Николаева Л.А. Экономическая теория / Л.А. Николаева, И.П. Черная – М., 2000.
2. Туган-Барановский М. Промышленные кризисы: очерк из социальной истории Англии. / М. Туган-Барановский – 2-е изд., перераб. – СПб.: Изд. О.Н. Половой, 1900. – 330 с.
3. Ахметжанов Б.А. Особенности мирового кризиса и анализ состояния экономики Казахстана / Б.А. Ахметжанов, К. Б. Тажибекова // Материалы областной научно-практической конф.: "Стабильное развитие и единство нации – главный вектор современного казахстанского общества". – Караганда: ЖК "Полтаренко", 2009.
4. Жолдасбаева Т.К. Современный кризис: характер и изменение системы / Т.К. Жолдасбаева // IV Рыскуловские чтения. "Глобальный экономический кризис: причины, реалии и пути преодоления". Алматы: Экономика, 2009. – Ч. 2. – 810 с.
5. Маркс К. Капитал. М., 1953. – Т. 1.
6. Лужков Ю. Транскапитализм и Россия. / Ю. Лужков. – М.: Московские учебники и картолитография, 2009. – 72 с.
8. Болатханова З.А. Мир после глобального кризиса / З.А. Болатханова, Г.М. Батырбекова // IV Рыскуловские чтения "Глобальный экономический кризис: причины, реалии и пути преодоления". Алматы: Экономика, 2009. – Ч. 2. – 810 с.
9. Сорос Д. Мировой экономический кризис и его значение. Новая парадигма финансовых рынков. / Д. Сорос / Пер. с англ. Кристофа Вагнера. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2010. – 272 с.
10. Lionel Robbins. An Essay of the Nature and Significance of Economics Science. – London: Macmillan, 1932.
11. Конакбаев А.Г. Мировой финансовый кризис и основы кейнсианской теории: новые-старые антикризисные меры / А.Г. Конакбаев: Материалы международной научно-практической конференции "Совершенствование финансово-экономической архитектуры в Казахстане в посткризисный период". – Караганда: КЭУК, 2010. – С. 539-541.
12. Купер Дж. Природа финансовых кризисов. Центральные банки, кредитные пузыри и заблуждения эффективного рынка. / Дж. Купер – С-Пб: Бест Бизнес Букс, 2010. – 210 с.
13. Конкурентоспособность национальной экономики: критерии оценки и пути повышения: монография / под ред. О.Сабдена – Алматы: Экономика, 2007. – 175 с.
14. Конакбаев А.Г. Кредитный рынок Казахстана / А.Г. Конакбаев: Монография. – Костанай, ТОО Сфера, 2009 г.

УДК 65.012.32:330.34.014

Ю. Сагайдак, канд. екон. наук, доц. (КНУ імені Тараса Шевченка),
Т. Харченко, канд. екон. наук, доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО РИНКУ В УКРАЇНІ**

Розглянуто питання становлення та розвитку екологічного ринку в Україні. Основну увагу приділено дослідженню чинників, що стримують розвиток даного сектору в сучасних умовах. Проаналізовано стан екологічного ринку в розвинених країнах та в Україні, запропоновано шляхи удосконалення функціонування ринку екологічних товарів з метою підвищення його конкурентоспроможності.

Ключові слова: екологічне підприємництво, екологічний ринок, органічні товари, органічне виробництво.

Рассмотрены вопросы становления и развития экологического рынка в Украине. Основное внимание уделено исследованию факторов, сдерживающих развитие данного сектора в современных условиях. Проанализировано состояние экологического рынка в развитых странах и в Украине, предложены пути усовершенствования функционирования рынка экологических товаров и услуг с целью повышения его конкурентоспособности.

Ключевые слова: экологическое предпринимательство, экологический рынок, органические товары, органическое производство.

Article is devoted to problems of formation and development of ecological market in Ukraine. Special attention is paid to research factors that hinder the development of this sector in Ukraine nowadays. The authors analyzed environmental market in developed countries and in Ukraine, suggested ways to improve the functioning of the market for ecological products with aim to increase competitiveness.

Key words: ecological entrepreneurship, ecological market, organic goods, organic production.

Наукова полеміка та дискусії щодо переваг і недоліків ринкової моделі господарювання останнім часом досягли поворотної точки. Ринкова економіка довела свою недосконалість не тільки з точки зору дії економічних законів, інструментів і важелів, але і через прояв екологічно руйнівної сили. Дедалі частіше піднімаються питання захисту нинішніх і майбутніх поколінь, можливості їх існування. Одним з основних напрямів дослідження та розв'язання актуальних проблем є розвиток екологічно орієнтованої економіки з властивими їй елементами, зокрема екологічного ринку.

Проблеми вичерпності природних ресурсів і надмірного антропогенного навантаження, що призводять до екологічних криз різного роду, досліджувались у працях таких учених як В. Вернадський, Д. Медоуз, К. Папенів, Н. Реймерс, А. Хаустов.

У 1992 р. на Конференції ООН у Ріо-де-Жанейро було прийнято принципово нову концепцію стійкого розвитку, що розглядалася всіма країнами світу як альтернатива теоріям індустріального зростання. Результати роботи конференції проаналізовані такими науковцями як Л. Абалкін, К. Гофман, В. Данилов-Данильян, Г. Вінтер, Н. Пахомова, К. Тернер, Т. Тітенберг та ін.

Висвітленню питань екологічної політики в Україні, її цілям, наслідкам, аналізу природно-ресурсного потенціалу присвячено праці вітчизняних авторів, зокрема, В. Базилевича, Л. Вергун, Н. Ковальової, Г. Купалової, Є. Мішеніна, І. Піонтковської, Б. Семененка, Н. Сосонкіної, С. Харічкова та ін.

У науковій літературі широко висвітлюються й інші проблеми екологічного характеру, зокрема, у публікаціях В. Шевчука, Л. Мельника, Л. Руденко, Ю. Голіка, А. Толстоухова, М. Згуровського.

Проте актуальність зазначеної проблематики невичерпна, оскільки стосується життєво важливих питань, таких як життя майбутніх поколінь. У цьому контексті особливої уваги заслуговують питання розвитку вітчизняного екологічного ринку.

Метою статті є дослідження стану та перспектив розвитку екологічного ринку в Україні.

Екологічне підприємництво – це виробництво товарів і надання послуг з вимірювання, попередження, обмеження або усунення екологічної шкоди, знищення відходів та зниження рівня шуму, а також екологічно чисті технології, застосування яких мінімізує використання сировини та забруднення довкілля. Воно розгля-

дається як специфічна економічна діяльність еколого-соціального спрямування, що має свій механізм функціонування, дія якого найбільш повно проявляється в центральній ланці цієї системи – на екологічному ринку.

Ринок екологічних товарів і послуг можна розглядати у двох основних аспектах: 1) філософському – як спосіб мислення та екологічно спрямованої поведінки, спосіб організації екологічно спрямованого суспільного виробництва; 2) політико-економічному – механізм, завдяки якому відбувається реалізація господарських рішень екологічного спрямування та їх оптимізація. Функціонування ринку екологічних товарів і послуг ґрунтується на таких основних засадах: 1) ринок є похідною від соціально-економічного розвитку країни; 2) інтенсивність діяльності на ринку залежить від ступеня розвиненості ринкових структур, оскільки основними його суб'єктами є представники малого та середнього бізнесу.

Ринок екологічних товарів і послуг має свою специфіку. Найбільш суттєвим фактором, що визначає попит на такі товари, роботи та послуги, є дохід споживача. З його зростанням споживач дедалі частіше відмовляється від товарів-субститутів на користь екологічно чистих продуктів, товарів, послуг. Застосування нових технологій сприяє зменшенню собівартості продукції, що розширює пропозицію. На ринку екологічних товарів, робіт і послуг використання екологічно чистих технологій є затратним. Часто собівартість продукції не знижується, а зростає. Зростання цін на ресурси збільшує витрати виробництва і скорочує пропозицію товару, проте це сприяє пошуку альтернативних варіантів та екологізації виробництва. Ціни на споріднені товари впливають на пропозицію на ринку екологічних товарів і послуг лише за умови високої якості товарів. Бюджетно-податкова політика має бути орієнтована на зменшення рівня оподаткування компаній "зеленого" бізнесу, що сприятиме зростанню інтересу до розширення ринку екологічних товарів з боку підприємців. Ринок нормально функціонує лише тоді, коли він збалансований, тобто коли підтримується повна відповідність між попитом і пропозицією, відсутність якої негайно позначається на ході реалізації й виробництва. Досягається вона у результаті дії закону відповідності попиту і пропозиції.

В умовах ринкової економіки необхідно знайти компроміс між забезпеченням достатнього рівня виробництва споживчих благ, з одного боку, і досягненням прийняттого рівня екологічної якості життя – з іншого. Результат будь-якого виробництва, крім отримання само-

го блага, передбачає також і екстернальні витрати – у вигляді збитку людям, природному середовищу – виробництвом і в результаті реалізації товару, утилізації відходів. Одним із напрямів, де ці питання вирішуються з мінімальними витратами, є розвиток ринку органічної продукції. В Україні, за оцінками багатьох вітчизняних і зарубіжних експертів, існує великий потенціал для розвитку виробництва сертифікованої органічної сільськогосподарської продукції та органічних продуктів харчування. Проте, розвиток цього сектору зупинився на початковій стадії та має викривлений характер, хоча й спостерігаються певні позитивні зрушення. Повільний та однобічний розвиток органічного виробництва в нашій країні спричинений такими факторами:

- незавершеністю розроблення законодавчої та нормативно-правової бази, яка б чітко окреслила державну політику у сфері органічного виробництва, створила умови для законодавчого визнання та захисту органічних продуктів, формування національної системи сертифікації, затвердження правил і стандартів, а також системи державної підтримки та стимулювання розвитку органічного виробництва;
- переважанням експорту і нерозвиненістю внутрішнього ринку та споживання сертифікованої органічної продукції й органічних продуктів харчування;
- здебільшого виробляються та експортуються два види органічної сільськогосподарської продукції сировинного типу, переважно зернові та олійні культури; виробництво іншої рослинницької продукції залишається на підпорядкованому рівні;
- до виробництва органічної продукції задіяні здебільшого великі сільськогосподарські підприємства, в той час як перехід малих і середніх господарств на органічний метод господарювання є доволі обмеженим;
- виробництво тваринницької продукції згідно з органічними стандартами відсутнє, існує лише інформація про наміри деяких сільськогосподарських товаровиробників започаткувати такий вид бізнесу;
- такі напрями як переробка органічної продукції та виробництво органічних продуктів харчування знаходяться на початковій фазі розвитку, існують лише наміри деяких вітчизняних і зарубіжних інвесторів налагодити таке виробництво;
- оптова та роздрібна торгівля органічними продуктами споживання не розвивається.

Проте, незважаючи на гострі проблеми становлення, органічний сектор в Україні може бути дуже перспективним через наявність у країні родючих чорноземних ґрунтів і міцні традиції сільськогосподарського виробництва. Органічне сільське господарство має великий потенціал для поліпшення економічного, соціального та екологічного стану в Україні, воно сприяє комплексному розвитку сільської місцевості та покращанню здоров'я населення.

В останнє десятиріччя великі площі родючих сільськогосподарських земель використовувалися без істотного застосування агрохімікатів і їх можна було б швидко перевести на сертифіковане органічне виробництво за умови наявності ринків збуту. Водночас ціни на сертифіковану продукцію можна було б утримувати невисокими. Здебільшого врожаї культур в органічному агрогосподарстві після перехідного періоду є вищими, ніж при традиційних технологіях. Таким чином, органічне сільськогосподарське виробництво створює сприятливі можливості підвищення продуктивності та прибутковості, доступне як для великих сільськогосподарських підприємств, так і малих фермерських господарств. Метою органічного землеробства є одержання продукції, що не містить залишків агрохімікатів, збереження ґрунтової родючості й охорони навколишнього середовища.

Досвід країн світу переконливо засвідчує, що при переході на біологічне землеробство не вдається досягти високих урожаїв. У виконаних за дорученням FAO дослідженнях щодо можливих наслідків переходу на альтернативне землеробство зроблено висновок, що урожаї зернових культур скоротяться на 10-20%, картоплі та цукрових буряків – на 35%. За узагальненими даними, зниження урожаїв становитиме: пшениці – 20-30 %, вівса – 20, ячменю – 30, картоплі – 55 %. За результатами досліджень, проведених в Австралії, Німеччині та Швейцарії, урожайність зернових культур на малопродуктивних ґрунтах в органічному землеробстві може знизитися на 40%. У США урожайність пшениці зменшиться на 40-44%, зернофуражних культур – на 41-48, сої – на 30-49%. У табл. 1 наведено узагальнені дані щодо урожайності сільськогосподарських культур в умовах біологічного землеробства.

Таблиця 1. Урожайність сільськогосподарських культур, вирощених в умовах альтернативного землеробства*

Культура, регіон	Кількість опрацьованих джерел	Урожайність за біологічного (альтернативного) землеробства, % урожайності за інтенсивного	
		Верхня і нижня межа	Середній показник
Озима пшениця, Європа	22	50-95	56-76
Озима пшениця, США	3	57-95	-
Озиме жито, Європа	11	61-93	66-75
Озимий ячмінь, Європа	8	46-93	46-80
Ярий ячмінь, Європа	2	43-76	-
Овес, Європа	10	40-93	44-85
Кукурудза, Італія	1	-	41
Соя, США	5	33-113	90-95
Картопля, Європа	16	32-99	45-68
Цукрові буряки, Європа	2	49-72	-
Злакові і багаторічні трави, Європа	1	-	58

* Джерело: розроблено за даними [2]

Альтернативне землеробство у країнах Західної Європи і США отримало офіційне визнання й підтримку. Координує всі дії IFOAM (Міжнародна федерація руху за органічне сільське господарство), що об'єднує 360

організацій із 68 країн. Вона розробляє загальні принципи ведення господарства, на основі яких визначаються його напрями, прийняті для окремих країн або районів. У США держава надає вагомому фінансову під-

тримку розвитку альтернативного землеробства. Об'єднання, які займаються екологічним сільським господарством, одержують дотації держави. У Німеччині в разі переходу на екологічний спосіб виробництва виплачують субсидії 425 і 300 євро відповідно на 1 га ріпelli й на 1 га сільськогосподарських угідь. У Швеції субсидії виплачуються протягом трьох років і становлять від 750 до 2900 шведських крон на 1 га. У Данії субсидії надаються на чотири роки за умови ведення екологічного господарства не менше як два роки після закінчення цього терміну. У Норвегії екологічне виробництво дотується одноразово в сумі 15 тис. норвезьких крон на ферму площею 1-5 га і 20 тис. крон – площею понад 5 га. У Фінляндії субсидії в розмірі 1800 фінських марок виплачуються фермерам у період конверсії протягом трьох років. Законодавче регулювання альтернативного землеробства здійснюється в Австрії, Данії, Франції і Нідерландах. Дедалі більше уваги йому приділяють Росії. Найбільшого поширення біологічне землеробство набуло в США, де його ведуть 30 тис. ферм.

Причина зростаючої популярності альтернативного землеробства полягає в простоті й нешкідливості для довкілля його методів, значна частина яких добре відома землеробам і перевірена багатовіковою практикою ведення сільськогосподарського виробництва. Як результат, застосування альтернативного землеробства позитивно впливає на стан довкілля і здоров'я людини. Прихильники цього напряму стверджують, що систематичне застосування альтернативних методів дасть змогу за рахунок підвищення родючості ґрунту в майбутньому збільшити врожайність сільськогосподарських культур до її рівня у традиційному землеробстві.

Нині закордонні дослідники не заперечують можливості поєднання альтернативного землеробства із традиційним. На думку провідних українських учених-землеробів, широкомасштабне застосування альтернативного землеробства у чистому вигляді в нашій країні з метою вирішення екологічних проблем навряд чи можливе. Вони не погоджуються з положенням концепції альтернативного землеробства, зокрема це стосується повної відмови від мінеральних добрив. Реальною, на їхню думку, є розробка інтегрального землеробства, яке б включало кращі прийоми альтернативних систем і водночас допускало застосування в розумних межах мінеральних добрив, пестицидів та інших агрохімікатів. Таке землеробство відповідало б вимогам інтенсивного ведення рослинництва і завданням охорони довкілля.

Останнім часом вчені України роблять спробу обґрунтувати концепцію біологічного землеробства щодо умов нашої держави. Зокрема інститути НААН розробили науково обґрунтовані методи ведення землероб-

ства на біоекологічних принципах, які включають такі основні положення:

- науково обґрунтована структура сільськогосподарських угідь, посівних площ і зернових культур з метою створення та реалізації найвищого біологічного потенціалу господарства у кожній зоні або регіоні;
- великомасштабна оптимізація загального агрокліматичного й ґрунтового потенціалу інтенсифікації землеробства (зрошення, осушення, заліснення), меліоративне поліпшення кислих і засолених ґрунтів;
- оптимізація умов формування інтенсивних посівів за допомогою концепції ідеального типу рослин і посівів;
- оптимізація використання біологічного потенціалу продуктивності нових сортів і гібридів;
- впровадження сівозмін з обов'язковим насиченням їх бобовими травами і сидератами, обмеження застосування мінеральних добрив, насамперед азотних;
- широке застосування крім підстилкового гною інших видів органічних добрив, рідкого гною, зелених добрив, соломи, іншої побічної продукції рослинництва, сапропелю, компостів;
- внесення в оптимальних кількостях мінеральних добрив і забезпечення сталої продукції рослинництва, екологічно чистого стану навколишнього середовища;
- створення багатовидових посівів сільськогосподарських культур;
- надання переваги агротехнічним і біологічним методам боротьби з бур'янами, шкідниками і хворобами порівняно з хімічними [3].

У сучасних умовах біологізація землеробства, технологій і технологічних процесів є чи не єдиним заходом, здатним стримати подальше зниження родючості ґрунтів, стабілізувати виробничі системи, знизити залежність від технологічних чинників і підвищити конкурентоспроможність виробництва. Активний розвиток виробництва органічної продукції сприяв формуванню в багатьох країнах світу, передусім у США та ЄС, повноцінних внутрішніх ринків такої продукції. Хоча у світі площі під органічним землеробством зростають, необхідно визнати, що основний обсяг продажу знаходиться переважно у високорозвинутих індустриальних країнах. Так, 97% споживання органічної продукції припадає на Північну Америку і Західну Європу. Найбільші ринки цієї продукції мають США, Німеччина та Японія. Частка органічних продуктів харчування на ринку продовольства в різних країнах коливається в межах 1-5% (табл.2).

Таблиця 2. Обсяги продажу органічної продукції в європейських країнах, 2010 р.*

Країна	Обсяги продажу органічної продукції, млрд. євро	Середні витрати на органічну продукцію на душу населення, євро
Німеччина	7,1	38
Великобританія	3,6	27
Франція	3,6	27
Італія	0,7	24
Швейцарія	0,7	103
Швеція	0,4	47

* Джерело: розроблено за даними [4]

Як свідчать дані табл. 2, серед європейських країн найбільші обсяги продажу органічної продукції мають Німеччина, Великобританія та Франція, а європейським

лідером за середніми витратами на органічну продукцію є Швейцарія.

За даними Міжнародної федерації розвитку органічного землеробства, ще у 2004 р. в Україні було вже

здіяно близько 240 тис. га сільськогосподарських угідь під органічне землеробство і функціонувало 70 органічних ферм. Однак українські виробники в основному вирощують зернові та олійні культури на експорт, а на внутрішньому ринку органічна продукція вітчизняного виробництва майже відсутня. Основними перешкодами є те, що немає законодавчої бази про органічне землеробство, національного органу сертифікації, інформаційної підтримки та каналів збуту.

Органічну продукцію на світовому ринку поділяють на чотири типи, залежно від того, як була вирощена продукція:

- 100% органічна (повинна мати 100% сертифікованих інгредієнтів);
- органічна (понад 95% органічних інгредієнтів. Існують обмеження щодо використання методів виробництва, у яких дозволяється не більше ніж 5% неорганічних речовин);
- вироблена з органічних інгредієнтів (понад 70% сертифікованих інгредієнтів. Існують обмеження щодо використання методів виробництва, у яких дозволяється не більше 30% неорганічних речовин);
- менш ніж на 70% органічна (може налічувати лише деякий відсоток органічних речовин у складі продукції).

У зв'язку з цим постає запитання: наскільки вітчизняна продукція може відповідати вимогам міжнародних стандартів, без дотримання яких неможливий вихід на зовнішні ринки. В Україні склалася ситуація, що дрібні фермери не вважають за потрібне формально проходити процес сертифікації, щоб отримати органічний сертифікат, через бюрократичну тяганину та високу вартість сертифікації. Великотоварні ж господарства не вірять, що органічне виробництво дасть їм шанс самодостатньо почуватися як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, навіть якщо продаж конвенційної продукції також передбачає певний ризик, оскільки ринкові ціни постійно коливаються. Водночас ринки органічної сільськогосподарської продукції вже діють у багатьох країнах світу, передусім у США та ЄС, де створена та функціонує відповідна інфраструктура сертифікації та реалізації харчових продуктів. Виробництво продукції характеризується як прибуткове завдяки тому, що ціна реалізації органічної продукції перевищує звичайну більш ніж на 50% [6]. Мотивацією до споживання органічної продукції є: екологічна безпека харчування, висока якість продукції, вищі смакові якості органічної продукції, збереження природного середовища у процесі виробництва, відсутність генетично модифікованих організмів у складі продукту. Аналізуючи світовий досвід варто зазначити, що типовими споживачами органічної продукції є міські жителі з високою купівельною спроможністю, які належать до середнього та вищого соціального класів, піклуються про здоров'я родини та орієнтуються на високоякісну продукцію. За обсягами споживання органічної продукції на душу населення лідирує Данія, другу позицію займає Швейцарія, третє місце посідають Люксембург та Австрія.

Україна, яка має значний потенціал для виробництва сільськогосподарської органічної продукції, її експорту та споживання на внутрішньому ринку, досягла певних результатів у розвитку власного органічного виробництва. Так, площа сертифікованих сільськогосподарських угідь, які задіяні під вирощування органічної продукції, пере-

вищує 270 тис. га, наша держава займає 21 місце серед світових країн-лідерів органічного руху. Частка сертифікованих органічних площ у загальному обсязі сільськогосподарських угідь в Україні становить 0,7%. Крім того, за останні три роки спостерігається тенденція до наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження власної переробки органічної сировини. Зокрема, це крупи, соки, сиропи, овочі і фрукти, сухофрукти, мед, м'ясні та молочні вироби. Офіційні статистичні звіти IFOAM підтверджують, що якщо на початок 2003 р. в Україні було зареєстровано 31 органічне господарство, то на кінець 2010-го вже 142, а загальна площа сертифікованих органічних сільськогосподарських угідь становила 270226 га.

Таким чином, одним із можливих шляхів вирішення екологічних проблем є обмеження тих видів господарської діяльності, які їх зумовлюють. Виробництво екологічно чистих продуктів харчування породжує ряд соціальних, екологічних і медичних переваг. Так, основними перевагами при веденні органічного виробництва є: безпека харчування; захист навколишнього середовища; покращення смакових якостей продукції за рахунок більшого вмісту вітамінів, збалансованої кількості мінералів; зниження витрат виробництва; збільшення прибутків підприємства через те, що органічна продукція коштує від 10 до 100% дорожче за неорганічну [6]. Перехід на нові, екологічно чисті технології може дати значні прибутки майбутнім інвесторам. Щоб досягти обізнаності споживачів про органічну продукцію і створити попит на неї, важливо вивчити успішний досвід провідних країн ЄС і проводити інтенсивну рекламну кампанію через ЗМІ, підкреслюючи переваги органічних продуктів для людського здоров'я, пов'язуючи їх з позитивними атрибутами, такими як "добробут", "тривалість життя", "традиційна кухня", "народна культура". У XXI ст. мають бути вироблені нові етичні норми, в основу яких покладені екологічні цінності. Основною стратегією поведінки людини в біосфері повинна стати екологічна культура, принципи якої – повага до всього живого, до природи, тобто до біосфери та її складових компонентів. Людина повинна відмовитися від споживацького ставлення до природи і стати на шлях проповідування філософії взаємозв'язку в нійського живого і неживого. Тільки такий підхід може забезпечити гармонійний співрозвиток людини і природи.

1. Глосарій зеленого бізнесу: українсько-німецько-російсько-англійський // Базилевич В., Вальтер Д., Хартманн В. та ін. – Глосарій. К.: Знання, 2010. 518 с. 2. Гейдт О.П. Розвиток екобезпечних технологій в сільськогосподарському виробництві/ Гейдт О.П. // 36. наук. праць Таврійського державного агротехнічного університету. Серія: економічні науки. – 2010. – №3 (11). – С.308-315. 3. Лєгеза Д.Г. Процес розвитку виробництва органічної продукції в Україні // Економіка АПК. – 2010. – Вип.5. – С.43-49. 4. Принципи органического сельского хозяйства. – Интернет-ресурс: www.organic.com.ua. 5. Стецишин П.О., Рекуненко В.В., Пиндус В.В. Основи органічного виробництва / Стецишин П.О., Рекуненко В.В., Пиндус В.В. та ін. – Вінниця: Нова Книга, 2008. 6. Артиш В. І. Організаційно-економічні передумови формування ринку екологічно чистої продукції в Україні // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С. 117–120. 7. Купалова Г.І., Гончаренко Н.В. Облік і аналіз біологічних активів: проблеми та шляхи вирішення. Монографія. – К.: Освіта України, 2011. – 244 с.

Надійшла до редколегії 09.06.12

А. Таубаев, д-р экон. наук (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Підбито основні підсумки економічного розвитку Республіки Казахстан за роки незалежності. Визначено три основні етапи розвитку національної економічної системи Казахстану. Систематизовано чинники забезпечення економічного зростання в країні.

Ключові слова: національна модель економічного зростання, етапи розвитку національної економіки, фактори економічного зростання, економічна політика держави.

Подведены основные итоги экономического развития Республики Казахстан за годы независимости. Определены три основных этапа развития национальной экономической системы Казахстана. Систематизированы факторы обеспечения экономического роста в стране.

Ключевые слова: национальная модель экономического роста, этапы развития национальной экономики, факторы экономического роста, экономическая политика государства.

This article summarizes the main results of the economic development in the Republic of Kazakhstan during the years of independence. In the article was identified three major phases for development of the national economy of Kazakhstan. Also systematized factors of economic growth in Kazakhstan.

Keywords: national model of economic growth, stages of development of the national economy, factors of economic growth, the economic policy of the State.

Оценивая итоги рыночных преобразований в казахстанской экономике за годы независимости, необходимо, прежде всего, отметить постепенный и поэтапный переход к формированию казахстанской модели устойчивого социально-экономического развития.

За период с 1991 г. в Республике Казахстан масштабные преобразования основ хозяйствования нашли проявление в формировании рыночного механизма экономических отношений, становлении всех атрибутов рыночной экономики, институциональном оформлении современной модели государственного регулирования экономических процессов. Результатом этих процессов стал активный рост сектора малого и среднего бизнеса, повышение конкурентоспособности на мировых рынках крупных производств в ключевых отраслях промышленности, появление высокотехнологичных производств в новых отраслях экономики, активизация внешнеэкономической деятельности отечественных фирм, рост благосостояния населения страны.

Республика за последние 20 лет пережила глубокий экономический спад, затем бурный экономический рост в период до 2008 г., а затем экономический кризис, связанный с рецессией мировой экономики. Все эти события потребовали систематической коррекции направлений и механизмов государственного регулирования экономики, выявили слабость отдельных нормативно-правовых актов и указали на негативные тенденции развития отдельных секторов экономики, диспропорции в уровне и качестве жизни населения страны и ее регионов.

Рассмотрение развития экономики Казахстана в ретроспективе позволяет выделить три основных этапа становления национальной экономической системы [1].

Первый этап – 1991-1996 гг. можно охарактеризовать как этап перехода. Именно в этот период национальная экономика ускоренными темпами переходила от плановой системы отношений к рыночной, активно формировался частный сектор в промышленности и других секторах экономики, проходил сложный как с экономической, так и с социальной точки зрения процесс приватизации. Обретение суверенитета и последовавшие за ним экономические реформы, в т.ч. открытие рынков и либерализация цен, усугубили и без того сложную экономическую ситуацию, наблюдавшуюся в последние годы существования СССР.

Казахстанская экономика начала реформироваться в условиях глубокого кризиса вследствие нарушения структуры товарно-денежных отношений, низкого уровня конкурентоспособности, отсутствия навыков проведения денежно-кредитной и таможенной политики. В стране не было укрепленной государственной границы,

вооруженных сил, дипломатической службы и других институтов. Все это требовалось создать за счет соответствующих средств. В этих условиях обеспечить плавность и последовательность процесса перехода было крайне сложно.

Становление Казахстана как независимого государства с рыночной экономикой происходило за счет коренного изменения образа жизни, мышления и действий. В начальной стадии рыночных преобразований (1992–1994 г.) деятельность Правительства была направлена на либерализацию экономики и создание законодательной и институциональной базы рыночных отношений, наполнение рынка потребительскими товарами.

Основные действия правительства на этапе либерализации экономики заключались в оперативном принятии решений в области:

- отмены государственного регулирования уровня цен по большинству видов продукции и услуг;
- упразднения государственных органов, в функции которых входили планово-распределительные функции (Госплан, Госснаб, Госстрой), ограничения государственного вмешательства в дела хозяйствующих субъектов;
- снятия барьеров (лимитов, квот) для продвижения многих товаров;
- организации банковской системы и таможенной службы;
- привлечения иностранного капитала для наполнения рынка товарами и услугами.

Либерализация экономики по принципу "шоковой терапии" была объективно единственным правильным направлением для Казахстана, который после развала СССР не имел возможности поэтапного перевода общества на новые условия хозяйствования, поскольку был полностью зависим от хода реформ в России, которая с января 1992 г. объявила о либерализации экономики.

Переход на систему рыночных отношений сопровождался углубляющим экономическим кризисом, начало которому было положено в середине 80-х гг. прошлого столетия в условиях административной системы управления. Это негативно сказалось на производственно-финансовом состоянии отраслей экономики и уровне жизни значительных масс населения еще в начале 90-х гг., что и стало главным фактором распада СССР.

Кроме того, этот распад вызвал разрыв производственно-хозяйственных связей между бывшими республиками и крушение единой финансовой системы государства. Вследствие этого кризис перерос в производственно-

финансовый, экономику страны охватила гиперинфляция, которую удалось преодолеть только в 1996 г.

На этапе активизации рыночных реформ уровень жизни населения резко снизился. Меры правительства по смягчению падения реального размера пенсий были недостаточно эффективными из-за углубления экономического кризиса. В связи с необходимостью создания национальной армии, обустройства границы и таможенной территории, формирования дипломатического корпуса, в условиях снижения уровня доходов государственного бюджета, финансирование расходов на социальную сферу имело тенденцию к существенному сокращению.

В 1991-1995 гг. наблюдалось значительное падение производства товаров и услуг. Валовой внутренний продукт в 1995 г. по сравнению с 1990 г. сократился на 38,6%, реальная заработная плата – на 69,9, назначенная пенсия – на 77,3, инвестиции в строительство – на 84,1%.

Второй этап – 1997-2003 гг. характеризовался процессами становления основ рыночной экономики. Презентация в 1997 г. Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым стратегической программы "Казахстан 2030", обозначающей основные приоритеты дальнейшего развития молодого суверенного государства, ознаменовала начало второго этапа развития национальной экономики – этапа восстановления ее экономического потенциала.

Главным направлением социально-экономической политики в этот период стало построение модели посткризисного развития экономики, основанной на высоких темпах освоения месторождений нефти и газа с целью возрождения отраслей ненефтяного сектора и существенно повышения доходов государственного бюджета.

Основными направлениями работы правительства на этом этапе реализации Стратегии развития "Казахстан – 2030" стали:

- завершение реализации стабилизационных программ, включающих ограничительную денежно-кредитную политику, жесткие условия по расходам государственного бюджета и завершение либерализации цен и внешней торговли;
- погашение кредиторской задолженности государства по выплате пенсий и социальных пособий, а также заработной платы работникам бюджетных организаций и другим платежам;
- принятие программ – борьба с бедностью, расцвет столицы г.Астаны – расцвет Казахстана, строительства и реконструкции автодорог;
- принятие стратегии национальной и экономической безопасности страны.

За 1998-2000 гг. проведен большой объем работ по всем направлениям реализации государственных полномочий. Результатом этого стал реальный выход Казахстана из стадии экономического кризиса на траекторию высоких темпов экономического роста и повышения благосостояния населения страны.

Второй этап реализации Стратегии развития "Казахстан – 2030" органично продолжает начатую в предыдущие годы политику, основанную на высоких темпах экономического роста, макроэкономической стабильности и создания условий для перехода на модель устойчивого экономического развития.

Эта политика определена в стратегическом плане социально-экономического развития на 2001-2010 гг., целями которого стали:

- построение основы конкурентоспособной в долгосрочном плане экономики;
- двукратного увеличения к 2010 г. объема валового внутреннего продукта (ВВП).

Достижение этих высоких целей предполагает проведение широкого комплекса мер по всем направлениям государственной социально-экономической политики. В связи с этим роль государства в реализации модели высоких темпов экономического роста и подготовки для перехода к модели устойчивого экономического развития определена в качестве "локомотива" экономического роста [2]. Модель предполагала активное участие государства в формировании экономических и политических условий, стимулирующих создание транснациональных корпораций, способных конкурировать в условиях рынка как внутри страны, так и за рубежом.

Реализация первоочередных мер по выполнению Стратегического плана положительно сказалась на всех сферах казахстанской экономики. Повсеместно начался экономический рост, что положительно отразилось на повышении благосостояния населения.

Государственный бюджет и предприятия уже в 2002 г. ликвидировали текущую задолженность, начался процесс роста инвестиций в реальный сектор, нормализовалась работа в аграрной сфере экономики.

Положительная динамика показателей, характеризующих темпы экономического роста и повышения благосостояния населения, создала условия для активизации работы по созданию модели устойчивого экономического роста.

Третий этап – 2003 – наше время является этапом качественного преобразования национальной экономической системы. В 2003 г. были приняты два основополагающих документа, определяющих развитие экономики Казахстана до 2015 г. Это:

- Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 гг.;
- Государственная программа освоения месторождений нефти и газа на казахстанском участке Каспийского моря на период до 2015 г.

Эти документы определили стратегию деятельности в области формирования модели устойчивого развития. В дополнение к ним был принят ряд программ и законодательных актов, направленных на повышение конкурентоспособности казахстанской экономики.

Замысел состоял в том, чтобы продолжить высокие темпы экономического роста в долгосрочной перспективе за счет развития нефтедобычи и ее транспортировки на мировой рынок. Предполагалось одновременно проводить работу по созданию условий для развития несырьевых отраслей, обслуживающих нефтегазовое производство, а также по использованию части государственных доходов, полученных от экспорта нефти, для структурного обновления экономики страны.

Стратегия индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 гг. и ее логическое продолжение – Программа форсированного индустриально-инновационного развития на 2010-2014 гг. обозначили новый вектор развития экономики Казахстана на основе диверсификации и модернизации экономики, создания условий для производства конкурентных видов продукции высоких переделов, роста экспорта и развития инновационного потенциала экономики республики.

Согласно конкретным статистическим показателям на диаграммах (рис. 1 и 2) можно отследить в целом устойчивую динамику основного макроэкономического показателя ВВП и ВВП на душу населения, который с 29 млрд тенге в 1993 г. увеличился до 21 трлн тенге в 2010 г. По уровню ВВП на душу населения и Индексу человеческого развития Казахстан уже входит в число стран развитых выше среднего.

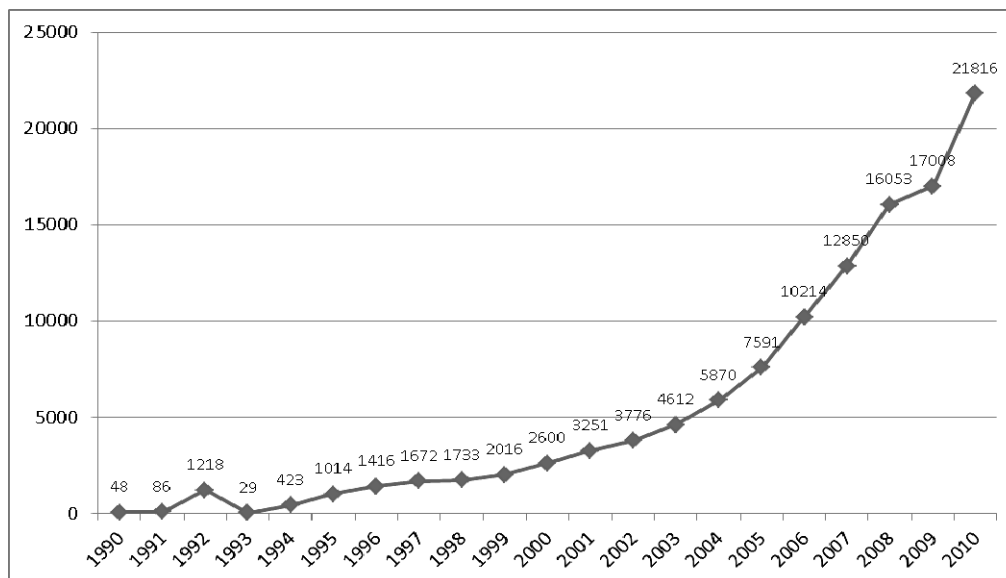

Рис. 1. Валовой внутренний продукт Республики Казахстан, млрд тенге (1990-1992гг. в млрд руб.) *

* Источник: Агентство Республики Казахстан по статистике [4]

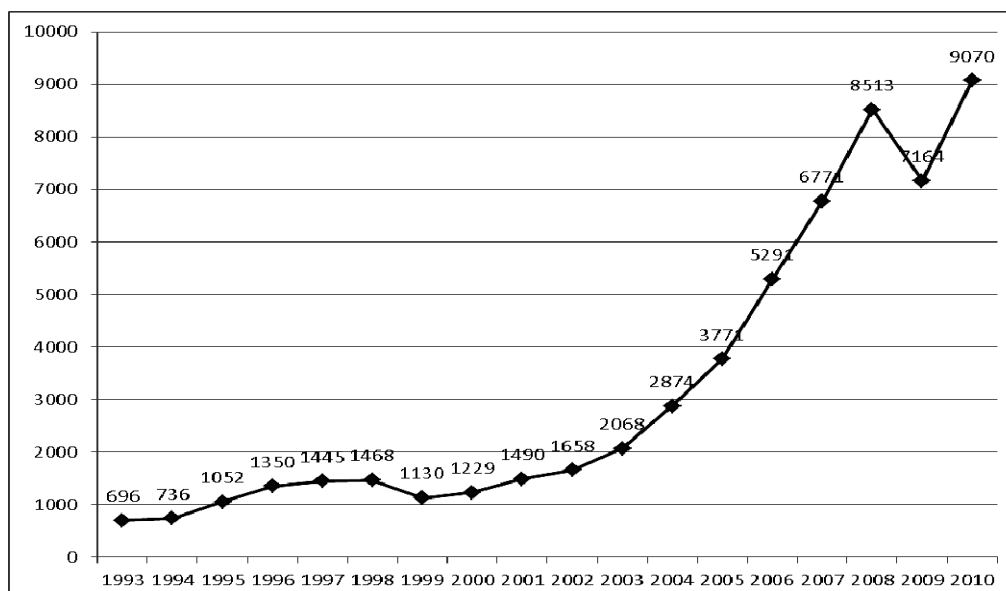

Рис. 2. ВВП РК на душу населения, эквивалент в долларах США *

* Источник: Агентство Республики Казахстан по статистике [4]

Экономический рост в Казахстане был обусловлен действием ряда факторов.

Восстановительный рост, который выразился полным или частичным восстановлением производства товаров и услуг. Прежде всего это производство черных и цветных металлов, электро- и теплоэнергетики, продуктов питания, строительных материалов, текстильных и швейных изделий, услуг транспорта и связи и т.д.

Конъюнктурный рост, связанный с развитием отраслей, спрос на продукцию которых на мировом рынке постоянно высок. В условиях Казахстана это, прежде всего, развитие добычи нефти и газа.

Системный рост обусловлен внедрением новых сегментов производства товаров и услуг. К этому фактору необходимо отнести развитие малого предпринимательства, финансового сектора, торговлю недвижимостью, а также автомобилями, развитие производства товаров и услуг в секторе домашних хозяйств.

Инновационный рост происходит вследствие реализации в Казахстане активной государственной политики индустриально-инновационного развития. Этот фактор оказывает еще незначительное влияние на развитие казахстанской экономики. Наиболее быстрыми темпами происходит инновационное развитие в таких сферах, как телекоммуникации и информационное обеспечение.

Таким образом, двадцать лет, прошедшие со времени обретения независимости, по историческим меркам для государства являются малым сроком, но это время для Казахстана было насыщено различными событиями. Кризисные явления начала 90-х гг., распад производственных и экономических связей, неподготовленность субъектов экономики и всей системы в целом к реалиям рыночных отношений должны были надолго ограничить развитие национальной экономики, стать деструктивным фактором на пути к созданию конкурентоспособной и стабильной экономической системы.

мы. Но принятие ряда трудных решений, активная политика государства и высокая инициативность отечественного предпринимательства позволили в относительно короткие сроки остановить негативные явления и далее заложить основу для стабилизации национальной экономической системы. Масштабные процессы модернизации, восстановления и реанимации предприятий в конце 90-х – начале 2000-х гг. и государственная поддержка в реализации качественных преобразований в экономике привели к тому, что сейчас Республика Казахстан – это одна из лидирующих стран постсоветского пространства, строящая свое лидерство как за счет традиционных секторов эконо-

мики, так и за счет активной поддержки отраслей постиндустриальной экономики.

1. Карагандинская область в суверенном Казахстане: устойчивое развитие и смена техно-экономических основ конкурентоспособности / Ахметов С.Н., Алимбаев А.А., Притворова Т.П. и др.; отв. ред. А.А. Алимбаев. – Караганда: ФормаПлюс, 2011. – 384 с. 2. Алашбаева А.Н. Этапы перехода к устойчивому развитию регионов Республики Казахстан /Алашбаева А.Н. //Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. – №3 (22). – 2011. – С. 13-17. 3. Бейсекеева А.К. Социальная политика Казахстана на современном этапе /Бейсекеева А.К. // Вестник КЭУ: экономика, философия, педагогика, юриспруденция. – №3 (22). – 2011. – С. 33-35. 4. Казахстан за годы независимости: стат.сб. / Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – 194 с.

Надійшла до редколегії 02.07.12

УДК 338.242.4

Е. Вечкинзова, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ВОЗРАСТАНИЕ РОЛИ ГОСУДАРСТВА В РАЗВИТИИ ИНДУСТРИАЛЬНО-ИННОВАЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Досліджено зростаючу роль держави у формуванні й розвитку індустріально-інноваційної інфраструктури національних економік. Виявлено, що процес становлення інноваційної інфраструктури має яскраво виражений комплексний характер. Досвід декількох азійських держав свідчить, що саме держава зіграла вирішальну роль в активізації інноваційних процесів і прискоренні індустріалізації.

Ключові слова: державно-приватне партнерство, індустріально-інноваційна інфраструктура, державні інститути розвитку.

Исследована зростаюча роль государства в формировании и развитии индустриально-инновационной инфраструктуры национальных экономик. Установлено, что процесс становления инновационной инфраструктуры имеет ярко выраженный комплексный характер. Опыт ряда азиатских государств свидетельствует, что именно государство сыграло решающую роль в активизации инновационных процессов и ускорении индустриализации.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, индустриально-инновационная инфраструктура, государственные институты развития.

We investigated the growing role of the State in the formation and development of industrially-innovative infrastructure of national economies. Found that the development of innovative infrastructure is highly complicated. The experience of the number Asian countries shows that especially the State was played the main role in the activity of the innovative processes and accelerating the industrialization.

Keywords: public private partnership, industrial and innovative infrastructure, public development institutions.

Сложность определения степени государственного вмешательства в инновационные процессы обуславливают противоречивые взгляды ряда ученых. В то же время объединяющим эти взгляды фактором является неоспоримость роли государства как инициатора становления национальных инновационных систем. Экономически развитые страны органично встроили инновационную инфраструктуру в национальные инновационные системы. В результате сформировалась система государственно-частного инновационного партнерства, при котором государственная власть и бизнес выступают как равноправные партнеры, взаимно дополняя друг друга. Государство поддерживает научно-технический сектор и систему образования, являющиеся источниками инноваций, создает инновационную инфраструктуру и нормативно-правовую базу для стимулирования инновационного предпринимательства, а бизнес берет на себя весь коммерческий риск работы на рынке инновационной продукции, но и получает основную часть прибыли.

Повышение роли государства в создании адекватной инновационной инфраструктуры, и, соответственно, эффективного функционирования инновационной системы в условиях рыночной экономики обусловлено той разницей в стоимости, которая отличает инновационные продукты от результатов и стоимости фундаментальных исследований. Если эту разницу, причем без ущерба, в первую очередь ученых-собственников интеллектуальной собственности, институциональные субъекты инновационной деятельности готовы распределить между собой, то в принципе государственное вмешательство сводится к минимуму.

Американские экономисты различают в этой связи два рода факторов: "подтягивание спросом" – экономический стимул и "технологическое подталкивание" – осознание новых технических возможностей. По американским данным дельный вес каждого из этих факторов составляет соответственно 74 и 22% [1].

Это означает, что и в условиях рыночной экономики следует учитывать не только экономические стимулы, поскольку инновационные процессы и наукоемкое производство взаимно стимулируют друг друга.

Таким образом, помимо научно-технической сферы, в задачи государства входит создание необходимого пула наукоемкого производства для обеспечения непрерывности инновационных процессов.

По мнению специалиста в вопросах социальной философии В.Ж. Келле: "Современная цивилизация превратила науку в необходимый компонент общества, социальной системы и потому осуществление определенной политики в отношении науки, включая и научно-техническую сферу, стало функцией государства, игнорируя которую сфера управления перестает отвечать своему назначению" [2].

Отсюда формат научно-технической политики государства выражает отношение государства к инновационному развитию, законодательно устанавливает и компетенцию государственных органов власти. Однако, международные аспекты инновационного процесса, зачастую проблемы коммерциализации знаний, оценки и защиты интеллектуальной собственности остаются вне поля регулирования.

Здесь большим вопросом для всех стран на постсоветском пространстве является компетенция государственных чиновников как главных, решающих субъек-

тов в области инновационного развития. Член-корреспондент РАН Р. Гринберг так видит проблему: "Серьезный аргумент, выдвигаемый против перехода к активной промышленной политике, – невысокое качество российских государственных институтов. Но оно есть результат определенного накопленного опыта и, следовательно, тех задач, решением которых эти институты занимались. Современные российские институты формировались в условиях демонтажа советской плановой системы и "первоначального накопления капитала", что и обусловило их профессиональный уровень, как, впрочем, и ментальность госслужащих. Эти структуры не были нацелены на конкретную созидательную деятельность и хотя бы поэтому не могут меняться сами по себе, в результате специальных кампаний по "очищению и улучшению". Качество государственных институтов может измениться лишь тогда, когда начнет меняться характер решаемых ими задач" [3].

В рамках современных геополитических сдвигов и глобализации мировой экономики особую актуальность приобрело изучение общих закономерностей и механизмов экономического развития и, прежде всего, изменения роли государства в процессе инновационного развития. Как отмечается в докладе Всемирного банка "Государство в меняющемся мире" (1997) г., "Далеко идущие изменения в глобальной экономике вынуждают нас вернуться к базисным вопросам о государстве: какова должна быть его роль, что оно может делать, что не может и как действовать наилучшим образом" [4]. Обществоведы отмечают, что конец XX в. можно охарактеризовать как критический период, связанный качественными изменениями в политической системе мира. Некоторые определяют его как "точку бифуркации" [5], "переходный возраст" [6], эпоху неопределенности. Так, Г. Киссинджер пишет, что мировой порядок и его составные части никогда еще не изменялись так быстро, глобально и глубоко [7].

Н. Симония на основе изучения функций государства в развитых странах Запада отмечает, что содержание и степень государственного регулирования экономики изменялись по мере перехода от одной стадии капитализма к другой. "На ранней фазе капитализма государство выступало силовым и правовым арбитром в разрешении двух главных общественных противоречий: а) противоречия между отмирающим феодальным укладом и формирующимся капитализмом и б) обостряющегося противоречия между трудом и капиталом. Выполнив в основном эти функции, обеспечив социальный консенсус и утвердив "правила игры", государство на фазе полного развития частнохозяйственного капитализма стало "усыхать". "В настоящее время страны Запада вступили в новый этап своего развития – этап возникновения первых элементов и формирования нового уклада будущего "информационного общества". Таким образом, многоукладность современного западного общественного организма существенно усиливается, что ведет, в свою очередь, к расширению и усложнению функций государства. С другой стороны, в современном мире по-прежнему сохраняется значительная неравномерность в развитии отдельных обществ и, стало быть, набор и приоритетность функций государства у различных обществ будут неодинаковыми" [8].

Ныне уровень технологического и информационного развития мира приводит к размыванию государственных границ. Актуальными становятся вопросы экономической безопасности, конфликтов и их урегулирования, соотношения внешней и внутренней экономической политики государства. Стирание межгосударст-

венных границ сопровождается активизацией надгосударственных и негосударственных структур, деятельность которых носит глобальный характер. Одновременно более самостоятельно начинают вести себя внутригосударственные регионы. Большое влияние на политику государств в этих условиях оказывают негосударственные организации, работающие в сфере связи и информации.

Причем все государства, как с формирующейся инновационной инфраструктурой, так и с уже развитой инновационной инфраструктурой, сталкиваются с необходимостью реагировать на изменения в режимах торговли, инвестиций, направлений финансовых потоков. Следствием увеличения открытости национальных границ стало стремительное распространение услуг, технологий, информации и идей, а также интеграция в мировом масштабе национальных рынков на стороне спроса, и производства (вертикально и горизонтально) – на стороне предложения.

Необходимо отметить, что государство продолжает играть системообразующую роль в экономике всех стран, особенно в трансформационных процессах. Государство призвано инициировать модернизационные процессы, обеспечивая их соответствующей инфраструктурой. Передавая бизнесу и обществу часть регулирующих функций в рамках национальной экономики, государство в нынешних условиях осваивает сферы геополитического и геоэкономического стратегического планирования, регулирования межнациональных интеграционных процессов, обеспечения национальной конкурентоспособности на мировом уровне, военно-политического сопровождения национальных экономических интересов. В новых реалиях нуждаются в существенной корректировке система взаимоотношений государство – рынок.

В экономике развитых стран государственный и частный секторы взаимодействуют как неотъемлемые части. В современной смешанной экономике, делает выводы А. Шонфилд (Shonfield A.), правительственное вмешательство осуществляется с целью ускорения или замедления рыночных процессов, либо направления их в определенное русло с помощью субсидий или налогов, а также прямым регулированием активами с прямым ответственным за занятость и управление большим числом рабочих. Так было с большой численностью французской сталелитейной промышленности, перешедшей в государственное владение в 70-х гг., и шведским кораблестроением. Для обоих правительств национализация представляла собой средство сохранения и защиты важных национальных активов в период упадка деловой активности и коммерческих трудностей. Опыт Англии и других стран также свидетельствует о том, что значительно изменить в пропорции между государственным и частным секторами оказывается довольно сложно [9].

Вместе с тем государству приходится выполнять и весьма непопулярную традиционную (и для стран Запада на ступени ранней индустриализации) функцию "дисциплинирования" рабочего класса (иногда весьма жестокого подавления его сопротивления), обеспечения, таким образом, дешевизны рабочей силы для национальной промышленности и привлечения иностранных инвестиций. Также, национальному государству приходится противостоять настойчивым попыткам западных конкурентов в рамках МОТ, ВТО и других международных институтов навязать развивающимся странам свои критерии и нормы трудового законодательства, выработанные с учетом исторических социально-экономических достижений высокоразвитых

стран Запада. Правительства развивающихся стран справедливо указывают на то, что принятие этих норм и критериев лишило бы эти страны тех немногих преимуществ, которые дает им фактор дешевой рабочей силы.

Как правило, государство для достижения целей инновационного развития может использовать два основных стратегических подхода.

Первый подход можно охарактеризовать как проактивный, направленный на поиск механизмов, обеспечивающих равномерное распределение преимуществ инновационного развития. Он требует интеграции социальной политики в стратегию экономического развития и создания посреднических структур между экономическим и социальным развитием. Подобные меры можно назвать корректирующими, их цель – предотвратить маргинализацию отдельных слоев населения в процессе экономической модернизации.

Второй подход является реактивным. Он направлен на снижение степени исключения из рыночных процессов, и предполагает создание сетей социальной безопасности для тех, кто исключен. Цель – снижение неблагоприятных эффектов маргинализации. Механизмы данного подхода характеризуются как интервенции.

Опыт ряда азиатских стран свидетельствует, что именно государство сыграло решающую роль в формировании структур бюрократического государственно-монополистического капитализма, что позволило таким странам в сжатые исторические сроки воспользоваться достижениями НТР высокоразвитых стран и завершить процессы индустриализации. Но в связи с финансовым кризисом 1998 г. в странах Восточной и Юго-Восточной Азии эти успехи были быстро забыты, и зачастую стали говорить о том, что "азиатская модель" изначально была порочной. В данном случае, по-видимому, преобладают конъюнктурные политические соображения, а не трезвый научный подход. Модель новых индустриальных стран выполнила свою историческую задачу "догоняющего развития" в рамках индустриальной парадигмы довольно успешно. Логика в данном случае заключается в том, что модель требует внесения корректировок, отвечающих современным задачам постиндустриального развития.

На примере Китая Д. Норт обосновывает угрозы простого копирования инструментов государственного регулирования и считает, что нужно использовать институты, которые вытекают из исторического опыта страны и что рабская имитация западных институтов бесполезна [10].

Его взгляды разделяет Г. Сатаров: "Если мы не учитываем особенности естественного роста и сопряжения институтов, то их грубая трансплантация, заимствование или импорт всегда вызовут эффект отторжения. Чужеродная социальная среда будет переваривать новый институт, приспособляя его под себя. Отсутствие сопряжений лишает формальный институт "иммунитета" к таким воздействиям, что обуславливает его неэффективность и искажение функций (например, в российских условиях институт банкротств вместо са-

нации неэффективных фирм используется для незаконного отъема собственности у эффективных). В данном случае коррупция снова выступает как внешнее проявление, индикатор этого эффекта, демонстрирующий рост по мере осуществления трансплантации институтов и увеличения числа ее дефектов" [11].

Свидетельство этому и попытки ряда стран СНГ создать государственные институты развития по опыту новых индустриальных стран Юго-Восточной Азии. Иными словами, роль государства в развитии таких стран несколько не ослабевает, она даже усилится, но станет более сложной и тонкой.

Таким образом, процесс становления инновационной инфраструктуры охватывает развитые, развивающиеся страны, а также страны с переходной экономикой и направлен на устранение неравенства мировой системы. Кроме того, он тесно связан с цивилизационным процессом и является, по сути, механизмом, осуществляющим цивилизацию в ее конкретных формах, в конкретной сфере жизнедеятельности, в конкретном регионе мира. Также необходимо отметить, что процесс становления инновационной инфраструктуры имеет ярко выраженный комплексный характер и затрагивает наряду с экономикой, культуру, социологию, психологию, политику, историю и другие области исследований. Вышеперечисленное позволяет выделить определенную методологическую особенность изучения этого процесса, причем в данном случае речь идет о методологии как способе, "с помощью которого формируется знание в условиях неопределенности" [12]. Во-первых, это эмпирическая содержательность теоретического обоснования, поскольку многие положения теории национальной инновационной системы были порождены практикой. Во-вторых, успешность сопоставления историко-экономических аспектов успешной инновационного развития в страновом разрезе обуславливает применение методологии компаративистики. В-третьих, многоплановая, комплексная природа самого процесса требует холистского подхода к его изучению.

1. Инновации в промышленности США: Обзор – М., 1981. – С. 23.
2. Келле В.Ж. Функции государства в научно-технической сфере: Россия и мировой опыт / В.Ж. Келле // ИИЕТ РАН. Годичная научная конференция 1998. – М.: ИИЕТ РАН, 1999. – С.178-183.
3. Гринберг Р. Российская структурная политика: между неизбежностью и неизвестностью // Вопросы экономики. – 2008. – № 3. – С. 63.
4. The State in a Changing World. World Development Report, 1997 // Oxford University Press, 1997.
5. Rosenau J. Turbulence in World Politics. A theory of Change and Community, 1990.
6. Лебедева М.М. "Переходный возраст" современного мира / М.М. Лебедева, А.Ю. Мельвил // Международная жизнь. – 1999. – №10. – С.76-84.
7. Kissenger H. How to Achieve the New World Order / H. Kissenger // Time. 1994. March 14.
8. Симония Н. О роли государства в общественном развитии: Запад vs. западные модели / Н. Симония // Общество и экономика. – 2000. – №3-4. – С.4-5.
9. Shonfied A. In Defence of the Mixed Economy. / A. Shonfied – Oxford, 1984. – P.48.
10. Норт Дуглас. Китайское меню / Дуглас Норт // Ведомости. – 2005. – 8 апр.
11. Сатаров Г. Как измерять и контролировать коррупцию? / Г. Сатаров // Вопросы экономики. – 2007. – № 1. – С.9.
12. Dow S. Macroeconomic Thought: A Methodological Approach / S. Dow. – Oxford, 1985. – P.2.

Надійшла до редколегії 11.06.12

УДК 659.12

А. Вітренко, канд. екон. наук, доц. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОЦЕСУ ТЕОРЕТИЧНОГО УСВІДОМЛЕННЯ СУТНОСТІ РЕКЛАМИ РІЗНИМИ ЕКОНОМІЧНИМИ ШКОЛАМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ПОГЛЯДІВ

Розкрито та визначено особливості поглядів різних економічних шкіл на феномен реклами та її значення на різних етапах розвитку соціально-економічної системи

Ключові слова: реклама, інформація, економічний вплив, конкуренція, споживач.

Рассмотрены и определены особенности взглядов различных экономических школ на сущность и роль рекламы на различных этапах развития социально-экономической системы.

Ключевые слова: реклама, информация, экономическое влияние, конкуренция, потребитель.

The article discusses and identifies particular views on the various economic schools of the nature and role of advertising in various stages of development of socio-economic systems.

Keywords: advertising, information, economic power, competition, consumer.

Реклама є одним із найбільш цікавих і суперечливих явищ економічного життя будь-якого суспільства. Існуючи на перетині кількох різних сфер людського життя, а саме економіки та інформації, економіки і психології, економіки та етики, реклама стала невід'ємною частиною суспільного життя. Теоретико-практичні сторони цього економічного феномена в різні часи розглядалися багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими, спогади про рекламу зустрічаються у томі I "Капіталу" Карла Маркса. Сьогодні значення інформації як економічного ресурсу стрімко зростає, а збирання та продукування інформації змінюють свою роль, перетворюючись із допоміжних функцій виробництва у великі галузі економіки, в яких безпосередньо створюються принципово нові інформаційні товари. Таке перетворення також стосується реклами, яка має значну інформаційну складову, а рекламна діяльність стає повноцінною галуззю світової та національної економіки.

Теоретико-практичні питання реклами в різні часи розглядалися багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими. До найавторитетніших спеціалістів у галузі реклами слід віднести Д. Огівлі, Дж. О'Тула, Ф. Джефкінса, Д. Аакера, Дж. Мейерса, Е. Дішера, К. Бове.

Однак вони не розглядали рекламну та рекламну діяльність з погляду економічної теорії.

В економічних публікаціях дотепер точиться дискусія щодо сутності реклами, її дефініції, ступеня впливу рекламної діяльності на мікро – та макро- рівнях, а також оцінки цього впливу на різні ланки економіки та показники економічного розвитку.

Метою статті є ретроспективний аналіз поглядів різних економічних шкіл минулого на феномен реклами та її значення в суспільному розвитку.

До кінця XVIII ст. у більшості європейських країн існували спеціалізовані рекламні агенції та рекламні видання, що пропагували не тільки новинки виробництва і торгівлі, а й надавали інформацію про широкий вибір різноманітних послуг. Реклама стала невід'ємною частиною людської культури, саме на цей час припадають перші спроби її теоретичного вивчення й осмислення. Піонерами в цьому питанні були англійські вчені, зокрема у 1759 р. з'являються статті доктора Джонса, в яких розкривалися морально-етичні аспекти рекламної діяльності. Підсумком цих робіт стало визнання необхідності державного правового регулювання рекламної діяльності. Першим законодавчим актом регулювання рекламної діяльності став Закон, що був прийнятий Англійським парламентом у 1752 р. У ньому визначалися перші положення щодо усунення недоброякісної конкуренції на ринку рекламних послуг.

Однак незважаючи на те, що реклама має глибоке історичне коріння, її теоретичне осмислення починається тільки у XX ст., коли вона стає самостійним різновидом бізнесової діяльності.

У різні періоди суспільного розвитку реклама як соціально-економічне явище мала різні, часом суперечливі, оцінки і визначалася своєрідними економічними теоріями. Прихильники теорії ринку недосконалої конкуренції вважають, що реклама є джерелом недосконалості ринку насамперед за рахунок вхідних бар'єрів і диференціації продукції. Крім того, оскільки фірми мають певну свободу в сфері ціноутворення, реклама може підтримувати існуючий рівень конкуренції у галузі. Е. Чемберлен підкреслює, що "обсяг збуту товарів лімітований і визначається трьома чинниками: ціною, особливостями продукту, витратами на рекламу" [1].

З розвитком реальної економіки та системи економічного мислення реклама отримує суперечливі оцінки. Джордж Дж. Стіглер у праці "Економічна теорія інформації" дотепно зауважує: "До реклами ставляться з тією ворожістю, яку економісти звичайно приберігають для тарифів і монополістів" [9].

Н. Калдор, представник неокейнсіанського напрямку в економічній теорії, стверджує, що реклама є неринковим продуктом, оскільки споживач позбавлений боку, реклама є джерелом інформації про ціни та властивості товарів, доступних потенційним споживачам. В цьому плані вона збільшує потік ринкової інформації і як наслідок посилює конкуренцію. Збільшуючи обсяг продажу реклама дає змогу фірмі досягти найменшого економічно ефективного розміру й отримати економію від масштабу.

Ширше тлумачить сучасну рекламу теорія інституціоналізму. Соціально-інституціональні погляди найбільшою мірою спроможні пояснити дуалістичний характер реклами і механізм її впливу на економіку. Інституціоналісти вважають рушійною силою економіки поряд із матеріальними також духовні, моральні, правові й інші чинники, розглянуті в історичному контексті. При цьому об'єкти дослідження, інститути не поділяються на первинні чи вторинні та не протиставляються один одному.

Т. Веблен поклав початок технократичному інституціоналізму. В подальшому школа технічного детермінізму (постіндустріальне суспільство Д. Белла, технокapіталізм Д. Келлера та інші інституціоналісти) піднімала питання про роль реклами в капіталістичному суспільстві, що розвивається, і про зростаючий вплив технічних засобів виробництва. Дуже негативну оцінку дає французька школа. Ж. Дюамель вважає рекламу "найсильнішим засобом тиску й обтісування", А. Етьємбль прямо говорить про "професійне запудрювання мізків" [5]. А. Котта в книзі "Капіталізм у всіх його вимірах" пише про посилення ролі телебачення до масштабів "псевдорелігії", про зростання впливу електронних засобів масової інформації та реклами подібно до наркотика, що викликає "бажання кожного володіти всім" [3].

Звичайно, у сучасному суспільстві рекламі притаманні певні проблеми, проте вона є лише інструментом ринкового розвитку та соціального спілкування. Пере-

оцінка її так само помилкова, як і недооцінка ролі та місця в житті суспільства. Реклама лише обслуговує нові потреби і робить це або погано, або добре. Вона – інструмент, знаряддя в арсеналі різних систем, здатна принести і благо, і зло, причому водночас.

Розглянемо теорію споживання та систему маркетингового мислення, що розвивається. Згідно з теорією споживання споживач при виборі благ, що купуються, має визначені індивідуальні смаки та переваги, він обмежений у задоволенні своїх смаків і переваг фактично наявним бюджетом і робить у цих умовах вибір, що забезпечує максимально можливу корисність. Маркетинговий підхід у дослідженнях ринкової поведінки затверджує пріоритет потреб і спрямовує всі зусилля на формування та вплив на поведінку споживача. За словами Ж. Бодийяра, "реклама спочатку просто інформувала, потім перейшла до навіювання бажань, що змінилося непомітним навіюванням, нині її ціль – керувати споживанням, додаючи йому зміст і цінність, або, іншими словами, формувати стиль і ідеологію споживання" [8]. Саме маркетинг називає рекламу однією з найважливіших складових ринку, всебічно розвиває її функції, проте в результаті визнає вустами свого основоположника Ф. Котлера, що "реклама багатоліка, тому дати універсальну її характеристику як одного із інструментів просування неможливо" [6].

Різке загострення конкуренції та збільшення проблем зі збутом призвели до того, що маркетинг став засобом конкурентної боротьби не менш важливим, ніж досягнення переваги на ринку через впровадження технологічних нововведень або зниження собівартості продукції. Це твердження стає очевидним, якщо розглянути основні функції маркетингової діяльності фірми, що включають усі сфери її активності.

На сучасному ринку рекламна діяльність характеризується безліччю зв'язків, що здійснюються вшир і всередину, у найрізноманітніших напрямках та на різних рівнях організаційних структур. Для виробника вкрай необхідно так побудувати свою роботу, щоб у його практичній діяльності стимулювався, не переривався і постійно враховувався потік інформації із найрізноманітніших джерел, а всі основні дії контролювалися зворотним зв'язком. Ринок після одержання каналами реклами інформації про дії виробника генерує стимульовану інформацію або ту, що насторожує, зокрема інформацію з різних рівнів збутової мережі – від торгових агентств, оптових і роздрібних торговців, споживачів. Крім того, виробник одержує потрібну йому інформацію від спеціалізованих організацій, що працюють з нею, асоціацій, інститутів, агентств, які надають своїм клієнтам готові дослідження, а також рекомендації, що містять відомості про чинники, що безпосередньо або побічно впливають на збут. Отже, виробник отримує інформацію про контрольовані чинники, на які він може вплинути, про зовнішні, неконтрольовані чинники, що виникають у результаті впливу середовища, де організується рекламна діяльність. Неконтрольовані чинники є наслідком існуючих у тій чи іншій країні політичних, економічних, правових умов, державних і суспільних інститутів, рівня й специфіки культури, національних особливостей населення тощо. Їх обов'язково враховують при розробці рекламних кампаній.

У кінцевому підсумку інформація про ринок і його реакції на дії виробника акумулюються в маркетинговій службі або у спеціалізованій маркетинговій організації, що співпрацює з ним. На основі цієї інформації розробляють нові та коригують рекламні кампанії, що проводяться, а також зразки рекламної продукції по визначених товарах.

Сьогодні, коли світ стоїть на порозі інформаційного суспільства, основною рушійною силою якого є інформація, а основою інфраструктури – інформаційні системи, реклама зміщується в центр ринкової системи.

При формуванні попиту та управлінні ним, а також при стимулюванні збуту за допомогою реклами необхідно враховувати постійні зміни у відносинах між тварами, споживачами й довкіллям, тобто комплекс взаємопов'язаних чинників, що сприяють або перешкоджають діям рекламодавця. Завдяки рекламі в цих відносинах або використовуються сприятливі обставини, або вони змінюються в напрямках, вигідних рекламодавцю. Цього досягають впливом рекламної інформації на ринок, у процесі якого реклама має унікальну можливість вийти за межі внутрішньофірмової діяльності. Всі інші маркетингові заходи виробника не виходять за межі його власних структур. Тобто ринок реагує на дії виробника в основному завдяки рекламі. Ця реакція – необхідна умова можливості здійснення контролю результатів таких дій. Очевидно, що в такому разі реклама виконує роль не тільки регулятора, а й індикатора здійснення збутової діяльності рекламодавця. Сила впливу, масштаб і наслідки сучасної реклами виходять далеко за межі навіть модернізованої теорії маркетингу і мають потребу в переосмисленні.

Приблизно в той самий період, коли реклама, отримавши нові технічні можливості, якісно змінила масштаб і характер свого впливу та значно посилила свою роль у суспільстві, в економічній теорії виникає і неухильно розвивається теорія трансакційних витрат. Трансакційні витрати пов'язані з обміном і захистом прав власності. Основою цієї теорії є допущення існування витрат по ідентифікації продавців і цін – інформаційних витрат. Трансакційні витрати входять до складу ширшого поняття "інформаційні витрати". Акцент в економічній теорії переноситься на ринок та ціну інформації. Основою, на наш погляд, тут варто вважати роботу Р. Коуза "Теория фирмы" [7].

Останніми роками зростає інтерес до економіки інформації. Джерелами теорії економічної оцінки інформації є роботи основоположника австрійської школи Ф. Хайєка. На його думку, роль ринків як передавачів інформації – ключ до розуміння ринкових процесів. Суть робіт Ф. Хайєка і його послідовників полягає у тому, що ринки представлені чимось більшим, ніж пересічні криві. Насправді ринки є, умовно кажучи, нервовими волокнами, по яких передаються потоки інформації від однієї частини економічного організму до іншої, даючи змогу організму адекватно пристосовуватися до постійно мінливого середовища.

Ф. Хайєк стверджує: "Ціле діє як єдиний ринок не тому, що кожний із його членів спроможний оглянути все поле діяльності, а тому, що індивідуальне поле огляду кожного накладається один на одного так, що необхідна інформація через численних посередників передається всім" [5].

Можна помітити, що механізм поширення рекламної інформації такий самий, як і простої інформації. Основна мета реклами, як і інших засобів просування товарів на ринок, полягає в поширенні інформації. Інформація є обмеженим ресурсом і тому не може бути отримана без витрат. Реклама – один із каналів, по яких споживач може довідатися про характеристики товарів і послуг. Можна отримати також інформацію, вивчаючи споживчі каталоги, спеціалізовані журнали та інші прямі джерела. Однак при цьому покупець матиме інформацію про альтернативну вартість товару, що його цікавить, яка складається з вартості публікацій і часу, який він витратить на вивчення проспектів. У рекламному повідом-

ленні альтернативна вартість оплачується за рахунок вищих цін на рекламовані сорти й види продукції.

Проте реклама насправді все-таки робить більше, ніж просто інформує потенційних покупців. Сила реклами – у можливості формування смаків і навіть потреб. Саме цей безсумнівно визнаний факт став предметом численних суперечок. Відповідно до однієї групи аргументів, висунутої ще Дж. Гелбрейтом, реклама, що виходить за межі констатації фактів про товари, у кращому випадку безглузда, а в гіршому – шкідлива.

Інші економісти вважають, що будь-які спроби обмежити вибір споживача, у т. ч. через обмеження реклами, несуть більшу загрозу для незалежності споживача, ніж будь-яка реклама. Реклама, розглянута тепер як специфічна перетворена форма інформації, одержує більш глобальне, хоча і менш самостійне тлумачення. Вона вливається у потік інформації, що стала не тільки глобальною за масштабами, а й такою, що має реальну ринкову ціну. Більше того, інформація визнається головною "сировиною" сучасного виробництва. Реклама з допоміжної, обслуговуючої сфери стає частиною виробничих систем і знову має потребу в переоцінці.

"Інформація – об'єкт, що поєднує в собі елементи ідеального та матеріального. Вона має специфічні властивості дуалізму і легкості копіювання. Має вимірювані визначеними одиницями фізичні параметри, вартість і ціну. Нею можна володіти і розпоряджатися" [2]. Легко помітити, що наведені характеристики повною мірою належать до реклами. Реклама як специфічна форма інформації може мати ідеальну та матеріальну форми, може бути виміряна, має ціну і вартість, а також продаватися. Реклама – це така форма інформації, що насамперед призначена для продажу. Однак розгляд реклами тільки з інформаційного погляду не розкриває усього спектра її діяльності. За межами таких поглядів залишаються функції формування попиту, виховна тощо.

Змінюючись разом із суспільством, реклама трансформує не тільки свою форму, а й цілі, завдання та місце в економічній і соціальній сферах. Виходячи із викладеного, слід зазначити, що нинішнє її становище водночас і цікаве, і спірне, і перебуває в стадії розвитку. Багато шкіл економічної теорії визнають самостійну роль реклами, специфічний характер її впливу на економіку і відводять їй значуще місце в економічній системі. Оцінки ролі реклами одностайні у визнанні сили її впливу. В літературі докладно висвітлено її соціально-психологічний механізм. Однак, як і раніше, висловлюються різні думки про користь і шкоду реклами, її роль у вихованні або руйнуванні соціальних стандартів. Представники згаданих вище економічних шкіл прагнуть об'єднати розрізнені теорії в єдину системну картину світу й тяжіють до глобалізації. Вони вдаються до спроби побудувати узагальнюючі моделі розвитку, що рівномірно включають в себе економічні, соціальні, екологічні та інші чинники. Такі по суті і теорія інституціоналізму, і теорія інформації.

Культура користування інформацією та нова культура розвитку потреб у сучасних умовах посилює відповідальність рекламодавця перед суспільством. Е. Маклін, виконавчий директор Європейської Асоціації

реklamних агенцій, зазначає, що "підкований" споживач "спричиняє смерть поганій рекламі", оскільки зростає відповідальність перед інформованим клієнтом.

Футуристичний прогноз теорії реклами не є завданням цієї статті, автор якої має на меті показати мілнливості і динамічності теорії реклами в системі економічного мислення, а також підкреслити необхідність сучасного дослідження цього феномена в конкретних умовах. Економіка України, соціальне життя суспільства має потребу у виборі таких моделей і шляхів розвитку, які б дали змогу досягти передових рубежів у реалізації економічного потенціалу, забезпечити гідний рівень життя і, по можливості, не втратити соціально-культурної цілісності, самобутності та цінностей.

Підводячи підсумок, слід зазначити, що реклама має тривалу історію розвитку, як і людська цивілізація, вона репрезентує економічний прогрес суспільства в часі, їй притаманна властивість постійної зміни, що збігається зі змінами в продуктивних силах суспільства. Виникнення писемності дало поштовх для розвитку нових способів реклами. Такий самий процес змін відбувався також при винайденні друку, фотографії, звукозапису, радіомовлення, телебачення, Інтернету.

Зміст реклами найбільш повно та якісно визначено у системі поглядів інституціоналізму, теорії інформації та маркетинговому підході. Однак питання про сучасний характер реклами, її місце у системі соціально-економічних відносин має потребу в подальшому теоретичному осмисленні. Необхідна по суті нова теорія реклами, що вписує її феномен у загальну картину розвитку економіки та суспільства.

Визначення явища або економічного процесу великою мірою залежить від відмінності поглядів на нього, різних аспектів явища, основних критеріїв його оцінки. Враховуючи це, категорію "реклама" також треба розглядати через властиві їй функції та еволюцію теоретичних поглядів на неї.

Проведений ретроспективний аналіз сутності реклами та поглядів на неї різних економістів минулого не вичерпує можливих напрямів подальших досліджень, враховуючи складність і багатоаспектність даної наукової проблематики. Потребують системного, комплексного осмислення форми та методи рекламного впливу на українське суспільство, його позитивних і негативних економічних та соціальних ефектів, значення реклами, як індикативного показника ефективності функціонування національної економічної системи.

1. Базилевич В.Д. Історія економічних учень: підручник [у 2 ч.]; 2-ге вид., випр. – К.: Знання, 2005. – 567 с.
2. Веселов С. Достоверность и качество информации при работе на российском рынке рекламы/Рекламный мир. – 1997. – №10 (60) 3. Всемирная история экономической мысли. Т. 5. – М., 1994. – 217 с.
4. Дейян Р. Реклама. – М.: Прогресс, 1993. – 571 с.
5. Доллан Э.Д., Линдгей Д.Е. Рынок: макроэкономическая модель. – Бишкек: "Туран", 1996 – 453 с.
6. Котлер Ф. Основы маркетинга. – М.: Прогресс, 1990. – 678 с.
7. Коуз Р. Теория фирмы – СПб.: Экономическая школа, 1995. – 507 с.
8. Медовников Д., Хаздлев А. Инновация образа // Эксперт. – 1998. – № 24.
9. Стиглер Дж.Д. Экономическая теория информации. – СПб.: Экономическая школа, 1996. – 597 с.
10. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции: (ориентация стоимости). – М.: Экономика, 1996. – 351 с.

Надійшла до редколегії 12.07.12

УДК 33 (574)

А. Газалиев, канд. экон. наук (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ИССЛЕДОВАНИЕ СТРУКТУРНЫХ СДВИГОВ В ЭКОНОМИКЕ КАЗАХСТАНА

Досліджено структурні зрушення і пропорції ВВП Казахстану за роки незалежного розвитку. Структура промислового виробництва за основними видами економічної діяльності свідчить про переважання в Казахстані гірничодобувної промисловості. Основною метою індустріальної політики є створення максимального збалансованого індустріально-інноваційного комплексу.

Ключові слова: структура економіки, структурні зрушення і пропорції ВВП, мета індустріальної політики, системні проблеми промисловості.

Исследованы структурные сдвиги и пропорции ВВП Казахстана за годы независимого развития. Структура промышленного производства по основным видам экономической деятельности свидетельствует о преобладании в Казахстане горнодобывающей промышленности. Основной целью индустриальной политики является создание максимального сбалансированного индустриально-инновационного комплекса.

Ключевые слова: структура экономики, структурные сдвиги и пропорции ВВП, цель индустриальной политики, системные проблемы промышленности.

In this article examined the structural changes and the proportions of GDP during the years of independent development. The structure of industrial manufacture by the main economic activities had demonstrated the predominance in Kazakhstan the mining industry. The main objective of industrial policy is to create the maximum balance of industrially-innovative complex.

Keywords: structure of the economy, structural changes and the ratio of the GDP, the objective of industrial policy, systemic problems of industry.

Исследование структурных сдвигов и пропорций ВВП Казахстана за годы независимого развития свидетельствует о недостаточном использовании структурных эффектов. Структурные рычаги не стали источником саморазвития отраслей промышленности, являющихся приоритетными секторами в производстве готовых товаров, обладающих высокой добавленной стоимостью и обеспечивающих динамическую сбалансиро-

ванность развития экономики и занятость населения (табл. 1). Увеличение доли услуг сопровождалось помимо роста их объемов (связь, транспорт, торговля и прочие услуги) также ростом цен на услуги, которые за последние пятнадцать лет увеличились в 6,3 раза, цены на продовольственные товары – в 2,6, а на непродовольственные товары – в 2 раза.

Таблица 1. Структурные сдвиги и пропорции в ВВП по отраслям и сферам деятельности Казахстана за 1990-2010 г., % *

Отрасль и сфера деятельности	1990	1995	2000	2005	2010
ВВП	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
В том числе:					
Производство товаров	66,3	44,0	45,9	44,3	45,1
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	34,0	14,3	8,1	6,4	4,5
Промышленность	20,3	23,2	32,6	29,8	32,9
Строительство	12,0	6,5	5,2	8,1	7,7
Производство услуг	33,7	56,0	54,1	55,7	54,9
Торговля	8,2	17,2	14,5	11,8	13,0
Транспорт	8,6	9,4	10,0	11,5	8,0
Связь	0,8	1,3	1,5	2,0	3,1
Прочие отрасли	16,1	28,1	28,1	30,4	30,8

* Источник: данные Агентства Республики Казахстан по статистике [1]

Относительно изменения структуры отраслей экономики в ВВП Казахстана за последние 20 лет (рис. 1) можно отметить тенденцию к повышению удельного

веса промышленности на фоне резкого снижения доли сельского хозяйства.

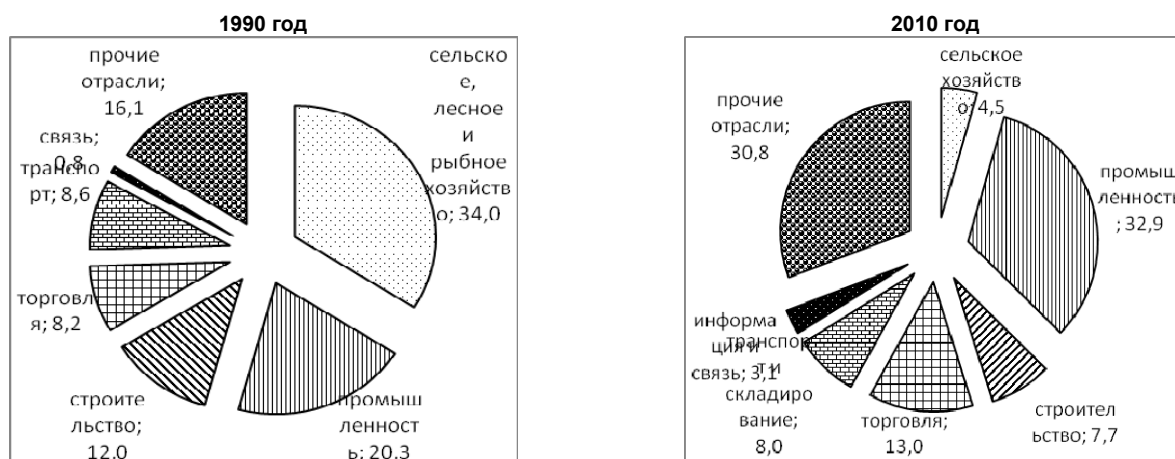

Рис. 1. Структура отраслей экономики в ВВП Казахстана в 1990 и 2010 гг. *

* Источник: данные Агентства Республики Казахстан по статистике [1]

Известно, что рост промышленности Казахстана за последнее десятилетие достигнут в значительной степени за счет добывающих отраслей. По прогнозам, к 2015 г. добыча нефти достигнет 180 млн тонн, получение и производство газа – 40-45 млрд куб м. Планируемый рост добычи нефти и газа будет достигнут за счет реализации целевых государственных программ. Таким образом, развитие нефтегазового сектора в ближайшей перспективе останется одним из основных условий обеспечения экономического роста в Казахстане [2].

Однако, увеличение объемов добычи и переработки возможно лишь за счет освоения новых месторождений и вовлечения в комплексную переработку добываемого сырья. При этом необходимо учитывать, что разработка многих видов сырья обходится все дороже, что может привести в будущем к трудностям расширения сырьевого экспорта. Кроме того, отсутствие комплексного использования минерально-сырьевых ресурсов и создания конечных переделов их переработки, обеспечивающих выход изделия с высокой степенью готовности на внут-

ренние и внешние рынки, уже сегодня приводит к дефициту и удорожанию нефтепродуктов на казахстанском рынке. В настоящее время только 20% от объема добычи нефти приходится на переработку, а глубина переработки нефти на отечественных нефтеперерабатывающих заводах не достигает 70% против 90% в мире.

Как видно из рис. 2, за 2006-2010 гг. в промышленности Казахстана наблюдается снижение абсолютных показателей в 2009 г., вследствие мирового экономического кризиса, в результате которой заметно снизились цены и спрос на продукцию горнодобывающей промышленности. Сложившаяся до 2009 г. конъюнктура повышенного спроса на мировом рынке на сырье благоприятно влияла на интенсивное развитие производства сырьевых ресурсов в Республике Казахстан, экспорт которых позволил преодолеть трудности трансформационного периода в связи с переходом на рыночные отношения и построением суверенного государства, обеспечить до 2009 г. высокие темпы устойчивого экономического роста [3].

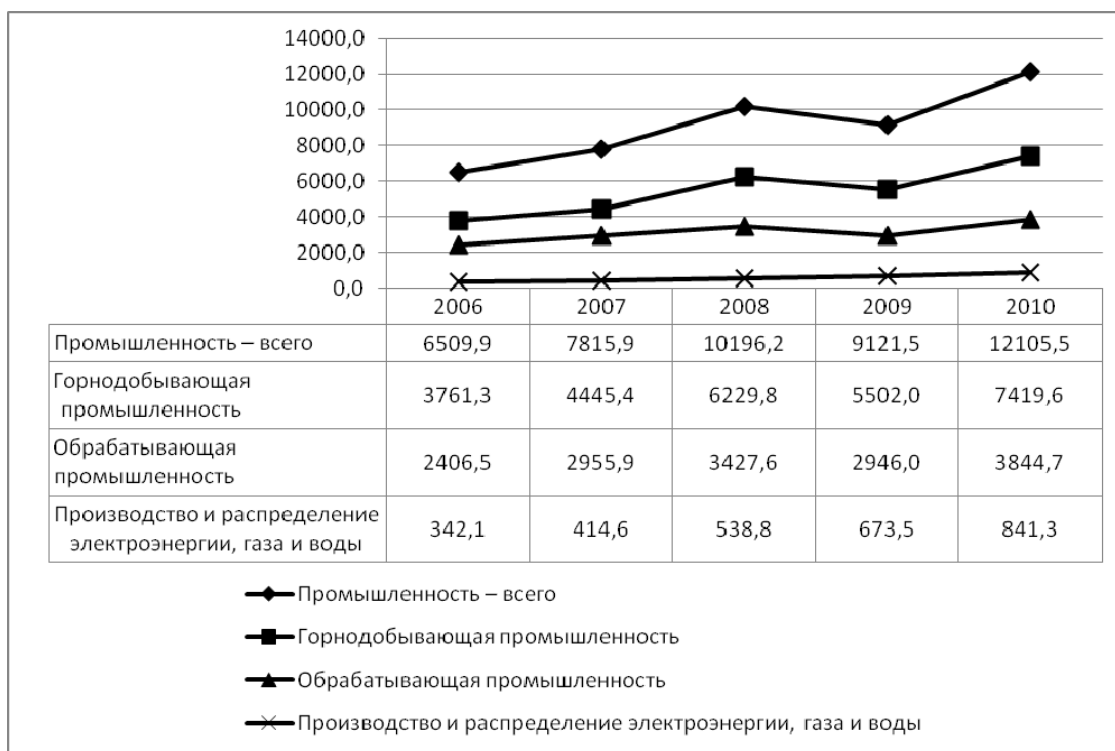

Рис. 2. Динамика и структура промышленного производства Казахстана за 2006-2010 гг., млрд тенге *

* Источник: данные Агентства Республики Казахстан по статистике [1]

Государство сумело привлечь иностранные инвестиции в сырьевые отрасли промышленности, осуществить структурно-институциональные преобразования, накопить значительные финансовые ресурсы, что позволило на этой основе поднять уровень жизни, тем самым создать условия для последующей системной модернизации экономики, которая предусматривает через осуществление индустриально-инновационной стратегии и стратегии достижения устойчивого экономического роста. С этими стратегиями непосредственно связана реализация стратегической задачи по вхождению Казахстана в перечень 50 наиболее конкурентоспособных стран мира. В этой связи имеет весомую актуальность проблема качественного анализа динамики и сбалансированного развития экономики Казахстана, поскольку при дальнейшем сохранении сырье-

вой ориентации будет нарастать экономическая неустойчивость в виду большой зависимости от изменения конъюнктуры на мировых рынках сырья в связи с неразвитостью других секторов экономики, которые могли бы снижать отрицательное влияние мировых рынков на экономику страны.

Однако, как показывают данные табл. 2 [4, 5], в общем объеме инвестиций в основные фонды промышленности доминирующее значение имеет горнодобывающая промышленность – 64,9%. Наибольший удельный вес внутри отрасли занимает добыча сырой нефти – 48,7%. Инвестиции в основной капитал обрабатывающей промышленности составили 16%, уступив производству и распределению электроэнергии, газа и воды, доля которого в 2010 году составила 20,1%.

Таблица 2. Инвестиции в основной капитал по ведущим отраслям промышленности, млн тенге *

Показатели	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	Темп роста, по сравнению с 2003 г.
Промышленность, всего, в том числе	630418	687775	838278	1450631	1600317	1686296	2248899	2586800	4,10
Горнодобывающая, в том числе	470972	459565	540152	1032984	1097165	1066245	1493091	1651953	3,51
Добыча сырой нефти	439649	423617	475512	924072	919706	830092	895629	1259123	2,86
Добыча металлических руд	19691	24042	40841	82279	95829	134735	170196	152023	7,72
Обрабатывающая, в том числе	131012	200368	263078	318749	322662	363040	377912	413146	3,15
Производство пищевых продуктов	23004	26339	32721	44004	55686	46389	31107	39772	1,73
Текстильное производство	994	7200	7360	6256	3116	359	10739	10070	10,13
Химическая промышленность	2563	3389	20607	12644	10048	8007	31602	21556	8,41
Производство фаянсовых и пластмассовых изделий	2100	5500	13333	5469	3711	3565	2717	4605	2,19
Металлургическая промышленность	46280	82022	100701	144632	128941	138060	160322	195494	4,22
Производство машин и оборудования	7541	7105	5942	6249	7845	7124	5542	5609	0,74
Производство мебели	984	719	1509	1083	325	667	608	523	0,53
Производство и распределение электроэнергии, газа и воды	28434	27842	35048	108295	180491	257011	377896	521701	18,35

* Источник: данные Агентства Республики Казахстан по статистике [4, 5]

Результаты анализа современного состояния промышленности Казахстана указывают на наличие системных проблем, и принимаемые меры по модернизации и диверсификации пока не изменили ее структуру, она по-прежнему деформирована в сторону сырьевого сектора. В значительной степени это обусловлено отсутствием необходимых объемов инвестиций. Опыт работы по привлечению инвестиций в страну свидетельствует о низкой заинтересованности иностранных инвесторов в создании производств на территории Казахстана в силу суженного внутреннего рынка.

При этом и у отечественных инвесторов нет реальных стимулов по вложению своих средств в обрабатывающую промышленность. Так, если за 2003-2010 г. инвестиции в основной капитал в промышленности возросли в 4,1 раза, то распределение и рост объемов инвестирования по отраслям осуществляется неравномерно, на фоне отставания инвестиции в обрабатывающую промышленность.

Такая ситуация отрицательно сказывается на процессах модернизации и технологического перевооружения предприятий обрабатывающей промышленности. Очевидно, если не предпринимать меры по созданию благоприятных условий по привлечению инвестиций в этот сектор промышленности, то вряд ли мы сможем создать конкурентоспособную экономику. Это очень важно, так как сформировавшаяся к настоящему времени технологическая многоукладность мировой экономики привела к значительному отставанию Казахстана от ведущих стран мира.

Таким образом, структура промышленного производства по основным видам экономической деятельности свидетельствует о преобладании в Казахстане горнодобывающей промышленности, которая вырабатывает около 61% общего объема промышленной продукции в 2010 г. В этой связи правительство РК сконцентрировало внимание на двух основных направлениях. Первое направление – модернизация уже активно действующих отраслей экономики, таких как агропромышленный комплекс, нефтедобыча, металлургия, машиностроение, транспорт, электроэнергетика и строительство. Второе направление – развитие новых отраслей, в т. ч. информационных технологий, биотехнологий, ядерных технологий, космических, оптоволоконных технологий, генной инженерии, новых энергосберегающих технологий, технологий в области экологии.

Для решения этих задач необходимо активизировать сотрудничество с зарубежными транснациональ-

ными корпорациями, крупными иностранными и казахстанскими компаниями с целью реализации совместных инновационных и инвестиционных проектов. Реализация таких проектов позволит заложить основу для развития наиболее конкурентоспособных кластеров по производству текстильной продукции, строительных материалов, нефтехимической продукции, продукции машиностроения.

Приоритетной отраслью промышленности должно стать машиностроение, т. к. уровень развития экономики любой страны зависит от состояния этой отрасли. В развитых странах мира машиностроение характеризуется наличием современных технологий и техники, высококвалифицированными инженерно-техническими кадрами, высоким научно-техническим потенциалом и концентрацией финансового капитала. Без развития этой отрасли невозможно осуществить диверсификацию промышленности. Следует не копировать зарубежные технологии, а адаптировать их к нашей экономической среде, с учетом ее специфики и неповторимости.

В силу накапливающегося потенциала сырьевой ориентации, экономика Казахстана склоняется к одностороннему развитию с доминирующим развитием добывающих секторов. Поступающие значительные доходы от сырьевых отраслей порождают признаки "голландской болезни", а их высокая рентабельность делает инвестиции в промышленность непривлекательными.

Как следствие, этого сырьевая специализация экономики усиливается, превращая страну в сырьевой придаток развитых стран, увеличивая ее экономическую уязвимость, импортозависимость, валютное давление на отечественную финансовую систему и тем самым, порождая структурную несбалансированность и снижение конкурентоспособности национальной экономики.

Исходя из этого в современных условиях основной целью индустриальной политики Казахстана является создание максимально сбалансированного индустриально-инновационного комплекса, способного удовлетворять потребности внутреннего рынка конкурентоспособной продукцией, постоянно наращивать экспортный потенциал за счет продукции высокой степени переработки. Для достижения этой цели очень важно обеспечить рациональное использование минерально-энергетических ресурсов, способствовать организации высоких технологических укладов во всех отраслях промышленности, содействовать технологической кооперации и развитию высокотехнологичных производств. В Казахстане необходимо развивать такие от-

расли как электроэнергетика, тяжелое машиностроение и электротехническое производство, нефтепереработка, что позволит изменить структурные диспропорции в сторону увеличения обрабатывающего сектора. Информатизация промышленности, нарастание инновационного потенциала, рост значимости интеллектуальных производств в структуре промышленности качественно изменяют ее современный облик.

1. Казахстан за годы независимости: Стат. Сб. – Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – 194 с. 2. Боппева Ж.К. Экономические основы системной трансформации экономики Казахстана (опыт реформирования и проблемы модернизации) / Ж.К.Боппева – Караганда: ТОО "АРКО", 2001. – 283 с. 3. Байзаков С., Казахстанский опыт: инструменты системной технологии управления экономикой / С. Байзаков, С. Сагентаева // Вестник АЭК. – 2009. – №1. 4. Промышленность Казахстана и его регионов 2003-2010: стат. сб. – Астана, 2011. 5. Инвестиции Казахстана 2003-2010: стат. сб. – Астана, 2011.

Надійшла до редколегії 16.06.12

УДК 338.45 (574)

Н. Давлетбаева, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

ВЫБОР СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КЛАСТЕРОВ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ КАЗАХСТАНА

Висвітлено актуальні проблеми вибору стратегії розвитку кластерів. Отримані результати підтверджують, що формування і розвиток кластерів у Казахстані відповідає національним інтересам, спрямованим на підвищення конкурентоспроможності її економіки. Визначено переваги кластерної моделі конкурентоспроможності регіонів на основі формування мережових структур навколо центральної компанії кластера.

Ключові слова: кластер, стратегія розвитку кластера, інституціональні умови, ланцюжок приросту стоимості.

Освещены актуальные проблемы выбора стратегии развития кластеров. Полученные результаты подтверждают, что формирование и развитие кластеров в Казахстане отвечает национальным интересам, направленным на повышение конкурентоспособности его экономики. Определены преимущества кластерной модели конкурентоспособности регионов на основе формирования сетевых структур вокруг центральной компании кластера.

Ключевые слова: кластер, стратегия развития кластера, институциональные условия, цепочка прироста стоимости.

The article highlights the issues of the choice of cluster development strategy. The results show that the formation and development of clusters in Kazakhstan is in the national interest, to enhance to the competitiveness of its economy. Identified the benefits of clustering model competitiveness of the regions through the establishment of networks around the central company server cluster.

Keywords: cluster; cluster development strategy; institutional conditions; chain growth values.

Практика инновационной деятельности в ведущих индустриальных странах в значительной мере обусловлена изменением экономической роли знаний, инноваций, темпов, направлений и механизмов реализации этих процессов. В исследованиях проблем инновационной деятельности особо подчеркивается интенсивный рост локальных кластеров и глобальных альянсов по созданию, распределению, распространению и применению инноваций, прямых иностранных инвестиций, созданию малых фирм, сектора наукоемких услуг, мобильности квалифицированных кадров как средств распространения знаний и факторов эффективности инновационной деятельности.

В настоящее время Казахстан находится в состоянии политической и экономической стабильности, в связи с чем появилась возможность обсуждения вариантов средней и долгосрочной экономической политики, механизма запуска инновационного роста [1, 2]. Однако здесь важнейшим ограничением выступают организационные возможности, либо государственных либо рыночных институтов. Если же таковые ещё не сформировались или развиты слабо, намечаемые решения все же будут малоэффективными.

Для того чтобы ускорить развитие организационных возможностей государственных и рыночных институтов, следует исходить из следующих предпосылок.

Во-первых, синергия рынка и государства. Требуется выработать такую программу реформ, которая содействовала бы одновременному формированию и рыночных, и государственных институтов.

Во-вторых, эффективное использование знаний – важнейший фактор перехода к рынку. Институциональные перемены требуют времени. Если правильно использовать знания, можно значительно ускорить темпы перемен. Создание новых знаний стоит очень дорого, в то время как их копирование и распространение обходится гораздо дешевле. Именно знания, а не вложения в основной капитал и тем более не прикладные ресур-

сы могли бы привести в действие и поддержать факторы реформирования и роста.

Для того чтобы экономика, основанная на знаниях, заработала эффективно, необходимы определенные институциональные условия. Экономическую политику необходимо сориентировать в перспективном направлении развития ведущих экономик мира. Для этого надо расширить существующую базу знаний, качество подготовки кадров.

В третьих, инвестиции следует постоянно направлять в человеческий капитал, чтобы большая часть экономической деятельности была связан именно со знаниями, а не с физическими активами. В-четвертых, надо обеспечить большую ориентированность крупных НИИ и вузов на работу с внешними заказчиками, чтобы знания могли выходить за пределы этих организаций, свободно циркулировать в обществе, в экономике. Надо ускорить обмен знаниями.

В-пятых, обеспечить интеграцию отдельных фрагментов знаний в системные решения. Когда отдельные элементы знаний широко распространены в экономике, то возрастают возможности для их системного использования. Поэтому компании, предлагающие услуги в области интеграции знаний и по выработке системных решений, могут извлечь значительную выгоду.

В-шестых, необходимость институциональных инноваций – стимулирование процессов взаимодействия хозяйствующих субъектов. Чтобы знания работали, нужно преобразовывать их в продукты, имеющую рыночную стоимость, воплотить их в изменения в поведении субъекта, организации или общества в целом. Речь идет о социальном обучении: как научить людей и организации понимать ценность и необходимость приобретения новых знаний и навыков.

И, наконец, в условиях нестабильности, крайне быстрых и частую радикальных изменений внешней среды, информации, знания, а следовательно и способов их создания, обработки и внедрения, приобретают

особую значимость. Среди ресурсов лидерство переходит к "человеческому капиталу" – носителю знаний и к совершенному механизму работы с ним, среди условий и предпосылок формирования и развития кластеров – к доступу именно к этому роду ресурсов.

Однако некоторые знания, довольно сложно передать. Для этого необходимо создать институциональные условия, обеспечить передачу знаний из НИИ и вузов в промышленность и экономику. Например, нужны условия для того, чтобы предприятия могли воспользоваться по лицензии идеями и технологиями, разработанные НИИ. Нужно обеспечить более тесное общение между сотрудниками НИИ и конкретных компаний, чтобы научные работники имели более реальное представление о проблемах, которые стоят перед промышленностью, а практики имели доступ к научным знаниям [3].

Сущность вопроса – в синергии действий частного и государственных секторов. Сейчас становится понятнее, что государство и рынок дополняют друг друга. Государство предоставляет ту институциональную базу, на которой развиваются рынок и частная предпринимательская деятельность. А частные фирмы, стремящиеся получить прибыль, создают то богатство, а значит, и финансовые ресурсы, которые необходимы государству для выполнения возложенных на него социальных функций. Подобное взаимодействие государства и рынка способствует возникновению кумулятивного, взаимно поддерживаемого процесса экономического роста и преобразований. Чтобы положить ему начало, целесообразно сосредоточить внимание на реальных (конкретных) инициативах, причем не в виде альтернативы постоянным усилиям по реформированию политического курса и институтов, а в качестве "точки входа", откуда легче обнаружить системные ограничения и проводить менее глубокие реформы.

Примеры стратегического преобразования стимулируют перемены среди инициаторов, а впоследствии распространяют их на всю остальную экономику. Это подтверждает необходимость творческого подхода к институциональному построению "точек входа" для инициирования процесса реформ.

Инициаторы, т.е. успешно работающие фирмы, осваивающие новые рынки – необходимое, но не достаточное условие для того, чтобы принципиально изменить ситуацию в экономике. Каким образом опыт успешных фирм передается другим фирмам? Здесь важен эффект критической массы. При анализе вопроса о достижении критической массы успешных фирм полезно воспользоваться двумя положениями, заимствованными из науки об управлении и исследовании процессов развития. Первое касается "цепочки" прироста стоимости. Второе – понятие кластеров, а именно межфирменных сетей и промышленных групп. Общим для выявления представления о том, что хозяйственная деятельность координируется не только посредством сигналов, поступающих от безличного рынка, но и через личное общение. Но характер координации и виды взаимоотношений (или институциональных взаимосвязей), описываемые этими понятиями, совершенно различны.

В "цепочке" прироста стоимости производственный цикл представлен в виде ряда взаимосвязанных процессов, организованных по вертикали, начиная с производства сырья и заканчивая доставкой конечного продукта и обслуживанием потребителя. Такие "цепочки" принято называть по наименованию продукта: автомобильная, обувная, металлургическая, химическая и др. Когда производственный процесс рассматривается под данным углом зрения, становится понятным, что он требует более специализированных затрат, которые должны обра-

зовывать единое целое. "Цепочка" прироста стоимости, как правило, охватывает несколько отраслей, но каждое звено теснее связано с соседними в "цепочке", чем с остальными производителями в отрасли [4].

Промышленная группа или кластер представляет собой процесс промышленного развития в виде горизонтальных связей между фирмами, которые поддерживаются в основном не через рынок и не отражаются в цене. Фирмы выходят на рынок не как самостоятельные, автономные производители, а как хозяйствующие субъекты в сети взаимных связей, касающихся совместного использования техники, общего фонда ресурсов и т.д. Но реальные взаимоотношения конкретных фирм внутри рассматриваемых сообществ далеки от постоянства и стабильности. В совместно работающих фирмах происходят непрерывные изменения, и любая фирма, как правило, регулярно меняет свою роль в этих взаимоотношениях. Ещё одна особенность, отличающая такую структуру от "цепочки" прироста стоимости, заключается в том, что в ней трудно выделить конкретный центр власти и административного управления. Тем не менее, ощущение общности важно, поскольку оно не позволяет подобной агломерации распадаться.

Два рассматриваемых понятия представляют две различные институциональные конфигурации экономики в перспективе: одна – вертикальная "цепочка" прироста стоимости, включенная в диверсифицированный конгломерат, другая – горизонтальная сеть крупных и мелких фирм, внедряющихся в мировой рынок.

Успешная стратегия развития кластера зависит, прежде всего, от достоверной оценки социально-экономической ситуации и разработки новых методологических подходов к пониманию конкурентоспособности экономической системы и механизма управления ею. При отсутствии системного методологического подхода выбор стратегии развития кластера может приобретать все более субъективный характер. В будущем это чревато объективизацией экономической политики и восприятием её как исходной в решении практических вопросов без научного анализа соответствия действий государства требованиям объективных законов развития экономической системы.

Системный методологический подход, основанный на признании конкурентоспособности как имманентного рыночной среде императива функционирования разнородных экономических систем и предполагающий учет влияния всех цивилизованных факторов на устойчивое развитие экономики, позволяет сконструировать целостную систему формирования национальных приоритетов и механизмов их реализации [5].

Формирование и поддержание конкурентоспособности национального хозяйства и отдельных экономических субъектов является главной задачей всех стран в современном глобализирующемся мире. Структурные реформы в экономике, сопровождаемые процессами глобализации, носят чрезвычайно неравномерный характер. При этом кардинально меняется состояние финансовых и товарных рынков, рынков знаний, труда и капитала. Все это существенным образом трансформирует сложившийся характер взаимодействия институтов и структуру коммуникационных потоков.

Данное понимание нацелено на восприятие общества как единства экономических, социальных, политических, культурных институтов, которое генерирует на основе конкурентоспособности, что позволяет признавать явления и процессы, протекающие в их рамках, факторами конкурентоспособности, её детерминации.

Такая концепция конкурентоспособности определяет рамки анализа и набор основных факторов конку-

рентоспособности [6]. Её исходная посылка состоит в том, что длительная промышленная конкурентоспособность осуществляется не столько за счет стабилизации макроэкономических условий и создания соответствующих этому стимулирующих структур, сколько за счет формирования такой системы отношений, которая поддерживает и концентрирует целенаправленные коллективные национальные усилия на развитие кластеров и территорий.

Создание результативной системы отношений является задачей, выдвигаемой не только государством. В этом процессе ведущими должны быть различные негосударственные субъекты (предприятия, их объединения, некоммерческие организации и технологические сообщества). Причем наиболее эффективной будет такая национальная хозяйственная система, в которой важнейшие субъекты смогут находить общую позицию в проблемных вопросах, а также принимать конструктивные решения по поводу улучшения условий функционирования.

Конкурентоспособность является системной, если её определяющие факторы могут быть поняты только при взаимосвязанном обмене между элементами, формирующимися на различных уровнях общественной системы. Поэтому недостаточно рассматривать только микро- (предприятия, потребители и рыночные сделки) и макроуровень (торговля и валютный курс, государственная бюджетная и внешнеторговая политика), что, конечно, не означает, что эти уровни имеют меньшее значение. Необходимо исследовать вопросы не только метауровня и учитывать факторы социокультурного, духовного, политического характера, чтобы определить, почему государство создает общие условия, которые являются более или менее благоприятными для устойчивого экономического развития, какая роль при этом отводится различным субъектам общества, как взаимодействуют государственные и негосударственные институты и какие цели общественного и экономического развития преследуются в процессе этого взаимодействия, но и мезоуровня, чтобы проанализировать меры, решающим образом влияющие на производительность отдельных отраслей и территорий.

Самое важное заключается не только в выработке правильной стратегии развития страны, но и в том, чтобы она превратилась в скоординированную, основанную на общественном диалоге программу действий государства, хозяйствующих негосударственных субъектов (в первую очередь крупных корпоративных структур) и общественных институтов.

В этом контексте необходимо учитывать, с одной стороны, совпадение общественных изменений с принципами рыночной организации хозяйства и ориентацией на мировой рынок а, с другой – согласованность между всеми общественными субъектами будущих приоритетов с текущими общественными интересами большинства. Неоспоримым условием является и то, что государство должно максимально избегать опасности влияния политических настроений на экономические факторы, способствующие формированию устойчивого общественного развития.

Однако в большинстве стран некоторые факторы постепенно становятся все менее определяющими в связи с воздействием глобальных факторов (либерализация торговли, децентрализация, интеграция). Спектр факторов конкурентоспособности переходящих в сферу компетенции региональных органов управления, быстро расширяется. Теперь регионы обрели возможность большого воздействия на местную инфра-

структуру производства и услуг, промышленные зоны, сети и формы общественности.

В соответствии с современной мировой практикой многие важные функции, связанные с конкурентоспособностью, перешли в компетенцию регионов, в том числе такие, как техническое образование, управление региональной логистикой (аэропорты, терминалы) и пр. Такая динамика предполагает, что регионы осознают возлагаемые на них обязанности по осуществлению политики конкуренции как в институциональном плане, так и в отношении технической квалификации персонала. Это должно стать частью стратегической программы инновационно-индустриального развития Казахстана, чтобы в полной мере воспользоваться плодами современных глобальных трансформаций.

Однако предприятия сталкиваются с возрастающими требованиями, которые являются результатом протекающих тенденций и процессов, когда происходит глобализация и увеличение численности конкурентов при возрастающем количестве факторных рынков, дифференциации потребительского спроса, снижение продолжительности инновационного цикла, перелом в технико-технологической системе при установлении новых отраслевых границ. Чтобы учесть новые требования, предприятия должны привести свою структуру в соответствие с организационными, социальными и техническими инновациями, т.е. осуществить реорганизацию на микроуровне.

Возрастающие требования к предприятиям обуславливают требования к внешней среде. При этом наряду с унифицирующими тенденциями бурно протекает процесс расслоения и стратификации мирового хозяйства, роста неоднородности. В условиях глобализации в мировой экономике конкурируют не децентрализованные предприятия, а промышленные кластеры, группы предприятий, организуемые по типу сетей для обеспечения устойчивой динамики, развитие которых очень важно, как и создание промышленных территорий, и тесные контакты с некоммерческими образованиями. Следовательно возникает необходимость структуризации мезоуровня. Поэтому решающим фактором становится направленность общества на региональное размещение и институтообразование.

Концепция кластера представляет собой новый способ видения национальной экономики, региона, а также указывает на новую роль частных субъектов, правительств и других организаций, стремящихся к повышению конкурентоспособности.

При сокращении жизненного цикла товаров и ускорении технологических нововведений кластер способствует первоочередному продвижению новых товаров и услуг. Объединение усилий с другими организациями (например, в области НИОКР) позволяет получить синергетический эффект, способствующий наращиванию формами кластера предложения товаров и услуг.

Издержки фирм в каждом звене "НИОКР – снабжение – производство – сбыт" могут оказаться выше, чем у конкурентов. В этом случае, звенья наиболее слабые с точки зрения величины издержек, логично передать партнеру по кластеру. Когда каждая организация выполняет работу, в которой она наиболее компетентна, издержки на единицу продукции снижаются для всех партнеров. Каждая фирма выполняет взаимодополняющие функции.

Участие в кластере фирмами выгодно с целью использования опыта, навыков и технологий среди партнеров. Способность участия в деятельности других, прежде всего, своих партнеров по данному кластеру – главный фактор, обуславливающий положение кластера.

Таким образом, формирование и развитие кластеров в Казахстане, играющих соответствующую роль в мировом хозяйстве, отвечает не только потребностям предпринимательских кругов, но и фундаментальным общенациональным интересам Казахстана, направленным на повышение конкурентоспособности его экономики. Следовательно, наше государство обязано создавать все более благоприятные условия для достижения соответствующих результатов.

1. Муқанов Д. Индустриально-инновационное развитие Казахстана: потенциал и механизмы реализации. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 274 с. 2. Алимбаев А.А. Формирование и развитие кластеров в условиях индустриально-инновационного развития Республики Казахстан: –

монография / Алимбаев А.А. Притворова Т.П., Таубаев А.А. Караганда: ТОО "Санат-Полиграфия", 2005. – 215 с. 3. Бопиева Ж.К. Кластерная модель модернизации экономики. Бопиева Ж.К., Таубаев А.А. // Экономический вестник (г. Бишкек). – 2004. – № 3-4. – С. 29-35. 4. Ли С. Кластеры – новые формы организации инновационного процесса / Ли С. // Наука и высшая школа Казахстана. – 2004. – № 19-20. – С. 9. 5. Круглов В.Н. Кластерный подход к инновационному развитию региона / Круглов В.Н. // материалы междунар. науч.-практ. конф. "Управление инновациями – 2011". – М.: ЛЕНАНД, 2011. – С. 338-342. 6. Нижегородцев Р.М. Кластеризация отраслей экономики (на примере современной экономики Республики Казахстан) / Нижегородцев Р.М., Сергиенко К.В. // Материалы одиннадцатых Дружеских чтений "Институциональные аспекты инновационных сдвигов". М. – Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), 2011. – С. 18-27.

Надійшла до редколегії 02.07.12

УДК 657.44:378

В. Некрасова (КНУ імені Тараса Шевченка)

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ КОНТРОЛЮ ДОХОДІВ І ВИДАТКІВ У ВИЩИХ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДАХ

Розглянуто чинну нормативно-правову базу щодо організації контролю доходів і видатків у вищих навчальних закладах в умовах реформування вищої освіти України та інтеграції її у Європейський простір. Сформульовано пропозиції з удосконалення й ефективного використання законодавчих актів.

Ключові слова: доходи, видатки, контроль, вищі навчальні заклади, менеджмент вищої освіти.

Рассмотрена действующая нормативно-правовая база по организации контроля доходов и расходов в высших учебных заведениях в условиях реформирования высшего образования в Украине и ее интеграции в Европейское пространство. Сформулированы предложения по совершенствованию и эффективному использованию законодательных актов.

Ключевые слова: доходы, расходы, контроль, высшие учебные заведения, менеджмент высшего образования.

Current regulatory basis of income and expenses control organization in the higher education institutions in the modern conditions of the higher education reforming in Ukraine and its integration into the European space is considered. Proposals for improvement and effective use of legislative acts are formulated.

Keywords: income, expenses, control, higher education institutions, higher education management.

Пріоритетним напрямом державної політики щодо розвитку вищої освіти в Україні, як однієї з провідних сфер існування суспільства, є формування нормативно-правових та організаційно-економічних механізмів ефективного використання бюджетних і позабюджетних коштів. У свою чергу це потребує організації чіткого бухгалтерського обліку та забезпечення прозорого контролю на всіх стадіях формування і цільового використання фінансових ресурсів. Саме цим питанням присвячені праці багатьох зарубіжних і вітчизняних учених, зокрема, Дж. Блейк, О. Ама, Р.Т. Джога, С.В. Свірко, І.Т. Ткаченко, Л.М. Сінельник, С.Ф. Голов, О.М. Губачова.

Не зважаючи на актуальність та широке висвітлення вищевказаними й іншими вченими-економістами і практиками різних нормативно-правових проблем функціонування вищої освіти, багато з них, зокрема щодо контролю доходів і видатків, розглядалися фрагментарно і тому потребують комплексного вивчення.

Метою статті є визначення основних напрямів удосконалення чинної нормативно-правової бази з контролю доходів і видатків у вищих навчальних закладах (ВНЗ). Для досягнення цієї мети вирішувалися такі завдання:

- аналіз нормативно-правового поля щодо контролю за формуванням бюджету освітніх закладів;
- виявлення основних проблем, що перешкоджають цьому процесу;
- визначення основних шляхів поліпшення нормативно-правового регулювання контролю доходів і видатків у ВНЗ.

У результаті проведеного дослідження виявлено, що функції управління та контролю доходів і видатків є обов'язковими складовими менеджменту освіти, що

сформувався в Україні як незалежній державі, і є загальною цілісною, законодавчо забезпеченою та нормативно регламентованою системою. Для з'ясування сутності управління й повноти вивчення контролю доходів і видатків та комплексного дослідження цих функцій у системі вищої освіти необхідно, передусім, проаналізувати нормативно-правову базу функціонування ВНЗ.

Основними складовими нормативної бази вищої освіти в Україні є: Конституція України, Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"), Національна доктрина розвитку освіти та Закон України "Про вищу освіту". Україна, відповідно до статті 53 Основного Закону, є соціальною державою, де кожний громадянин має право на освіту, а держава шляхом реалізації політики в галузі освіти, повинна забезпечувати доступність і безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі за державним замовленням, розвиток вищої та післядипломної освіти тощо. Державна політика у галузі вищої освіти визначається Верховною Радою України.

Таким чином, обов'язком держави є забезпечення конституційного права громадян на вищу освіту шляхом регламентування, ефективного регулювання галузі освіти, створення належної нормативно-правової бази законодавства та контролю за дотриманням вищими навчальними закладами чинного законодавства в освітній сфері.

З метою забезпечення розвитку освіти як пріоритетної сфери розбудови Української держави постановою Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 було прийнято Державну національну програму "Освіта" (Україна XXI століття) (далі – Програма "Освіта"), головною метою якої стало визначення стратегії

розвитку освіти в Україні на найближчі роки та на перспективу, створення життєздатної системи безперервного навчання і виховання для досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального й культурного потенціалу як найвищої цінності нації.

Програма "Освіта" визначила сутність, стратегічні завдання, пріоритетні напрями та шляхи реформування освіти і вищої освіти зокрема. У цьому документі задекларовано, що вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Вона має стати потужним фактором розвитку духовної культури громадян, відтворення продуктивних сил України.

Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України від 17 квітня 2002 р., визначила систему концептуальних ідей і поглядів на стратегію та основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI ст. Мета державної політики щодо розвитку освіти, як зазначається в цьому документі, полягає у створенні умов для розвитку особистості та творчої самореалізації кожного громадянина України, вихованні покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, оберігати й примножувати цінності національної культури та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, незалежну, демократичну, соціальну і правову державу як невід'ємну складову європейської та світової спільноти.

Закон України "Про вищу освіту" спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян країни та встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях.

Особливу увагу у вищезазначених нормативних документах приділено управлінню та контролю доходів і видатків у сфері вищої освіти. Так, у Національній доктрині розвитку освіти висвітлено проблеми удосконалення системи управління освітнянською сферою та її складниками й зафіксовані такі основні напрями модернізації управління освітою: оптимізація державних управлінських структур, децентралізація управління; перерозподіл функцій і повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та навчальними закладами; перехід до програмно-цільового управління; поєднання державного і громадського контролю доходів і видатків; запровадження нової системи управлінської діяльності, на принципах взаємоповаги, позитивної мотивації; прозорість розробки, експертизи, апробації та затвердження нормативно-правових документів; створення системи моніторингу ефективності управлінських рішень, їх впливу на якість освітніх послуг на всіх рівнях; організація експериментальної перевірки та експертизи освітніх інновацій; впровадження новітніх інформаційно-управлінських і комп'ютерних технологій; демократизація процедури призначення та атестації керівників навчальних закладів; удосконалення механізму ліцензування, атестації й акредитації навчальних закладів; підвищення компетентності управлінців усіх рівнів; ши-

рше залучення до управлінської діяльності талановитої молоді, жінок; виховання лідерів у сфері освіти.

Безперечно, для української освіти прийняття вищевказаних важливих документів було значним кроком. Проте в цілому чинна нормативно-правова база діяльності ВНЗ недосконала, оскільки містить багато проблемних питань і суперечностей, тому потребує поліпшення.

Державні стандарти освіти негнучкі та не враховують регіональних особливостей [8, с.12]. Не створено також умов для участі громадськості в процесі вироблення та прийняття рішень щодо освіти, хоча Програма "Освіта" і передбачає перехід до державно-громадської системи управління освітою, за якої суспільство і держава стануть рівноправними суб'єктами. Досі не вироблено процедур громадського контролю доходів і видатків, звітності державних органів управління освітою, участі громадськості в прийнятті важливих рішень тощо [9, с. 21].

Слід зазначити, що деякі вчені вказують на відсутність забезпечення повної автономності діяльності ВНЗ, а також на надмірний контроль доходів і видатків з боку держави. Однак ці питання суперечливі. Для їх з'ясування необхідно чітко розуміти, що таке вищий навчальний заклад і в якому правовому полі він повинен функціонувати. Відповідно до Закону України "Про вищу освіту", вищий навчальний заклад – це освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує відповідно до наданої ліцензії освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку осіб відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову та науково-технічну діяльність. Так, статтею 29 Закону України "Про вищу освіту" передбачено принцип управління вищим навчальним закладом – автономії та самоврядування та чітко визначено права ВНЗ, через які реалізується цей принцип. Водночас, статтею 64 вищезазначеного Закону передбачено, що вищі навчальні заклади державної форми власності фінансуються за рахунок коштів державного бюджету, призначених для фінансування спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки, інших центральних органів виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ [2, с. 26]. Це означає, що вищий навчальний заклад є бюджетною установою та здійснює діяльність у правовому полі бюджетного законодавства, а отже може бути автономним у фінансово-господарській та управлінській сферах лише в межах, визначених бюджетним законодавством.

Крім того, надзвичайно низький рівень фінансової дисципліни у бюджетній сфері і в державному секторі економіки, а також необхідність підвищення ефективності функціонування й досягнення цілей державної політики, зокрема в освітній галузі, відкидають всі сумніви щодо необхідності ефективного управління освітою та підвищення ролі системи контролю доходів і видатків у зазначеній галузі. Функція контролю доходів і видатків у ВНЗ є необхідною, важливою та обов'язковою складовою системи управління освітою. Законом України "Про вищу освіту" чітко визначено систему управління та контролю у галузі вищої освіти. У загальному вигляді процес управління вищою освітою можна подати як систему управління, що здійснюється органами державної влади (уповноваженими ними органами), адміністрацією навчальних закладів та органами громадського самоврядування. Так, Кабінет Міністрів України через

систему органів виконавчої влади здійснює державну політику в галузі вищої освіти, організує розроблення та здійснення відповідних загальнодержавних й інших програм, у межах своїх повноважень видає нормативно-правові акти з питань вищої освіти, а також забезпечує контроль за дотриманням законодавства про вищу освіту, зокрема щодо доходів і видатків.

Управління у галузі вищої освіти в межах компетенції здійснюється також спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади, іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ, Державною атестаційною комісією України; органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування.

Спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади в галузі освіти і науки здійснює аналітично-прогностичну діяльність, визначає тенденції розвитку освіти, вплив демографічного, етнічного, соціально-економічного стану, інфраструктури виробничої та невиробничої сфер, ринку праці на стан вищої освіти, формує напрями взаємодії з іншими ланками освіти, стратегічні напрями розвитку вищої освіти відповідно до науково-технічного прогресу та інших факторів, узагальнює світовий і вітчизняний досвід розвитку вищої освіти; бере участь у формуванні державної політики у галузі вищої освіти, науки, професійної підготовки кадрів; розробляє програми розвитку та стандарти вищої освіти; визначає нормативи матеріально-технічного, фінансового забезпечення ВНЗ; здійснює навчально-методичне керівництво; здійснює міжнародне співробітництво з питань, що належать до його компетенції.

Крім того, вищевказаний орган виконує низку функцій для забезпечення реалізації державної політики у галузі вищої освіти і контролює впровадження державної політики у галузі вищої освіти, дотримання нормативно-правових актів про вищу освіту в усіх ВНЗ незалежно від форми власності та підпорядкування, здійснює інші повноваження, передбачені законом, державне інспектування, контроль за дотриманням вимог стандартів вищої освіти

Слід зазначити, що інші, крім спеціально уповноваженого, центральні органи виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ, спільно зі спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки беруть участь у проведенні державної політики в галузі вищої освіти, науки, професійної підготовки кадрів; виконують контрольні функції за дотриманням вимог щодо якості вищої освіти; здійснюють інші повноваження, передбачені законом. Державна атестаційна комісія України забезпечує виконання відповідних вимог при атестації наукових і науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації.

Органи влади Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування, які мають у своєму підпорядкуванні ВНЗ, в межах своєї компетенції забезпечують виконання державних програм у галузі вищої освіти та здійснюють управління відповідно до наданих їм законодавством повноважень [2, с. 5]. Державний контроль за діяльністю ВНЗ незалежно від форми власності з метою забезпечення реалізації єдиної державної політики у галузі освіти здійснюється центральними і місцевими органами управління освітою та іншими уповноваженими органами, які діють в межах повноважень, визначених законодавством.

Згідно із статтею 26 Бюджетного кодексу України контроль за використанням коштів Державного бюджету

України від імені Верховної Ради України здійснюється Рахунковою палатою. Діяльність центральних органів виконавчої влади, які забезпечують проведення державної політики у сфері контролю доходів і видатків за дотриманням бюджетного законодавства (у межах їх повноважень, встановлених цим Кодексом та іншими нормативно-правовими актами), спрямовується, координується та контролюється Кабінетом Міністрів України.

У підпорядкуванні та складі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України діє Державна інспекція навчальних закладів. Згідно з Положенням про Державну інспекцію навчальних закладів України, затвердженим Указом Президента України від 8 квітня 2011 р. № 438/2011, Державна інспекція здійснює контроль за виконанням навчальними закладами положень Конституції, законів України та інших нормативно-правових актів з питань освіти; вивчає роботу органів управління освітою щодо реалізації ними державної політики у сфері освіти, ефективності управління навчальними закладами; проводить комплексні перевірки дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних і професійно-технічних та ВНЗ, контролює проведення атестаційної експертизи і координує роботу, пов'язану з програмно-методичним забезпеченням атестації цих навчальних закладів; здійснює планові заходи державного нагляду (контролю) у системі загальноосвітньої, професійно-технічної та вищої освіти з періодичністю, залежно від ступеня ризику при веденні господарської діяльності з надання освітніх послуг; проводить інспектування навчальних закладів з питань організації навчально-виховної і науково-методичної роботи, використання науково-педагогічного потенціалу та матеріальних ресурсів, розвитку матеріально-технічної бази і соціальної сфери; здійснює навчально-методичне керівництво, контроль за дотриманням вимог стандартів вищої освіти, вживає необхідні заходи для усунення виявлених порушень і недоліків, тощо.

Децентралізоване інспектування ВНЗ здійснюють також контрольні-ревізійні підрозділи або інші уповноважені підрозділи (посадові особи) міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та їх органів у межах системи управління кожного з таких міністерств, органів, які діють на підставі положень, затверджених відповідними органами. Щодо внутрішнього контролю у ВНЗ, то статтею 32 Закону України "Про освіту" передбачено, що безпосереднє управління діяльністю ВНЗ здійснює його керівник, який в межах наданих повноважень вирішує питання його діяльності, затверджує структуру і штатний розпис; видає накази і розпорядження, обов'язкові для виконання всіма працівниками структурних підрозділів ВНЗ; представляє ВНЗ у державних та інших органах; є розпорядником майна і коштів; виконує кошторис, укладає угоди, дає доручення; приймає на роботу та звільняє з роботи працівників; забезпечує охорону праці, дотримання законності та порядку; визначає функціональні обов'язки працівників; формує контингент осіб, які навчаються у ВНЗ; відрховує та поновлює на навчання осіб, які навчаються у ВНЗ, за погодженням з органами студентського самоврядування; забезпечує дотримання службової та державної таємниці; організовує побутове обслуговування учасників навчально-виховного процесу та інших працівників ВНЗ; разом із профспілковими організаціями подає на затвердження вищому колегіальному органу громадського самоврядування ВНЗ правила внутрішнього розпорядку та колективний договір і після затвердження підписує його. Для вирішення основних

питань діяльності відповідно до статуту керівник ВНЗ створює робочі та дорадчі органи, а також визначає їх повноваження [2, с. 19].

Законом України "Про вищу освіту" передбачено також, що керівник ВНЗ відповідає за провадження освітньої діяльності у ВНЗ, виконання навчальних планів і програм, контролює дотримання всіма підрозділами штатно-фінансової дисципліни; здійснює контроль за якістю роботи викладачів, організацією навчально-виховної та культурно-масової роботи, станом фізичного виховання і здоров'я, а також відповідає за результати фінансово-господарської діяльності, зокрема доходів і видатків ВНЗ, стан і збереження будівель та іншого майна.

Крім того, статтею 8 Закону України "Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні" передбачено, що відповідальність за організацію бухгалтерського обліку і забезпечення фіксування фактів здійснення всіх господарських операцій у первинних документах, збереження оброблених документів, реєстрів і звітності протягом встановленого терміну, але не менше трьох років, несе власник (власники) або уповноважений орган (посадова особа), який здійснює керівництво підприємством відповідно до законодавства та установчих документів.

Слід зазначити, що в умовах реформування вищої освіти значно зростає роль системи внутрішнього контролю, зокрема доходів і видатків. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 травня 2005 р. № 158-р було схвалено Концепцію розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на період до 2017 року (далі – Концепція), яка спрямована на вирішення питань організації та функціонування державного внутрішнього фінансового контролю в системі органів державного і комунального сектору як важливого інструменту державного управління.

Відповідальність за створення адекватної структури внутрішнього контролю, управління та розвиток зазначеного органу в цілому, а також планування й організацію його діяльності, нагляд за реалізацією внутрішнього контролю з метою досягнення максимально можливої впевненості в тому, що мета і цілі органу будуть досягнуті, а рішення, включаючи фінансові, виконуватимуться з урахуванням принципів законності, економічності, ефективності, результативності та прозорості покладено на керівника, який відповідає за всі дії і процеси в органі, в тому числі за внутрішній контроль, який не обмежується лише фінансовими аспектами діяльності органу. Метою цього процесу є забезпечення достатньої впевненості керівництва зазначених органів у досягненні належного рівня економії, ефективності та результативності відповідно до завдань органів; достовірності фінансової, статистичної та управлінської звітності; у виконанні встановлених законодавством і керівництвом норм та правил; належному захисті активів від втрат.

Отже, внутрішній контроль – це управлінський контроль, який допомагає керівництву в управлінні і виконанні завдань на постійній основі, тому його не слід розглядати як окрему систему органів державного і комунального сектору. Внутрішній контроль також повинен давати змогу викладати управлінське судження та виявляти ініціативу з

метою підвищення ефективності й результативності діяльності, а також зниження витрат [7, с. 8].

Передбачається, що реалізація Концепції сприятиме: адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС; удосконаленню діяльності органів державного і комунального сектору шляхом переходу від адміністративної до управлінської культури, в умовах якої керівники зазначених органів незалежно й ефективно здійснюють процес управління фінансами для досягнення цілей; раціональному використанню державних фінансів і зміцненню фінансової дисципліни, оперативному реагуванню на виникнення або загрозу виникнення фактів неефективного використання державних фінансів і фінансових порушень; отриманню обґрунтованої інформації про діяльність органів державного і комунального сектору; оптимізації фінансових витрат із забезпечення функціонування системи державного внутрішнього фінансового контролю шляхом підвищення ефективності використання наявних можливостей [7, с. 10].

Крім того, статтею 26 Бюджетного кодексу України чітко передбачено запровадження в органах державного сектору внутрішнього контролю та аудиту. В зазначеній статті подаються роз'яснення щодо термінології, організації та створення системи внутрішнього контролю, зокрема щодо доходів і видатків.

Отже, вивчення правового поля функціонування ВНЗ, а також правових засад управління та контролю у них дає підстави для висновку про те, що, незважаючи на наявність базових і дуже важливих нормативно-правових документів, спрямованих на розвиток та модернізацію системи управління та контролю доходів і видатків у галузі вищої освіти, вони ще мають низку недоліків, суперечностей та потребують подальшого удосконалення. Слід запровадити комплексний та системний підходи щодо розвитку та вирішення проблемних питань в освітній галузі і дієвого правового механізму виконання чинного законодавства у зазначеній сфері для досягнення цілей державної політики.

1. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
2. Про вищу освіту: Закон України від 17.01.2002 р. № 2984-III, із змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
3. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV, із змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
4. Національна доктрина розвитку освіти: Указ Президента України від 17.04.2002 № 347/2002 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
5. Про Державну національну програму "Освіта" ("Україна XXI століття"): Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 № 896, із змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
6. Положення про Державну інспекцію навчальних закладів України: Указ Президента України від 08.04.2011 р. № 483/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
7. Концепція розвитку державного внутрішнього фінансового контролю на період до 2017 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.05.2005 р. № 158-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
8. Мазак А. В. Управління освітньою галуззю в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: регіональний аспект: дис. канд. держ. упр. / А. В. Мазак. – К., Знання, 2005. – 199 с.
9. Кириченко С. Шляхи формування правової держави і громадянського суспільства / С. Кириченко. – К., Знання, 1999. – 178 с.
10. Курко М. Н. Адміністративно-правове регулювання вищої освіти в Україні: монографія / М. Н. Курко. Х.: Вид-во Харківського національного ун-ту внутр. справ, 2010. – 376 с.

Надійшла до редколегії 09.07.12

УДК 336.717.061:005.936.3(574)

А. Рахметова, канд. экон. наук, доц. (Карагандинский экон. ун-т Казпотребсоюза)

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ ВО ВЗАИМОДЕЙСТВИИ БАНКОВСКОГО И РЕАЛЬНОГО СЕКТОРОВ ЭКОНОМИКИ

Обґрунтовано тезу про те, що казахстанська економіка характеризується великою залежністю від змін кон'юнктури світових фінансових ринків, внаслідок чого особливої актуальності набули питання забезпечення гармонійної взаємодії банківського та реального секторів економіки як основи сталого економічного розвитку. Розглянуто необхідність розробки та реалізації механізмів управління основними видами ризиків, що обмежують ефективність взаємодії банків і підприємств у Казахстані.

Ключові слова: банки другого рівня, підприємства реального сектора, ресурсна база, процентна ставка, інформаційна асиметрія, інвестиційна привабливість підприємств.

Обоснован тезис о том, что казахстанская экономика характеризуется большой зависимостью от изменений конъюнктуры мировых финансовых рынков, в следствие чего особую актуальность приобрели вопросы обеспечения гармоничного взаимодействия банковского и реального секторов экономики как основы устойчивого экономического развития. Рассмотрена необходимость разработки и реализации механизмов управления основными видами рисков, ограничивающих эффективность взаимодействия банков и предприятий в Казахстане.

Ключевые слова: банки второго уровня, предприятия реального сектора, ресурсная база, процентная ставка, информационная асимметрия, инвестиционная привлекательность предприятий.

Today Kazakhstan economy is mainly characterized of the dependent of changes conjecture of the world financial markets. Particular relevance in recent years has become the questions of harmonious interaction of the banking and real sector of the economy, as the basis for sustainable economic development. This article focuses on the development and implementation of mechanisms for the management of the main types of risks affecting to the efficiency of interaction between banks and enterprises in Kazakhstan.

Keywords: second-tier banks, enterprises of the real sector, the resource base, interest rate, asymmetric information, investment attractiveness of the enterprises.

Важность вопросов управления рисками взаимодействия банков второго уровня и предприятий в условиях циклического развития экономики обусловила необходимость совершенствования системы риск – менеджмента, которая представляет собой систему оценки, управления риском и финансовыми отношениями, возникающими в процессе взаимодействия банков со своими клиентами, в частности с предприятиями реального сектора. Риск-менеджмент во взаимодействии банков и предприятий является одним из ключевых направлений в формировании эффективного взаимодействия между ними. Проработке данного вопроса в разные периоды времени уделяли внимание ведущие зарубежные и отечественные ученые–экономисты: Р. Гильфердинг, Дж. М. Кейнс, И. Ансофф, А.Г. Мовсеян, О.И. Лаврушин, Е.М.Соколова, Н.Е. Егорова, А.М. Смулов, Я.В. Сергиенко, У.Б. Баймуратов, А.Е. Есентугелов, А.Д. Челекбай, Г.Т. Калиева и др. Однако большинство работ, посвященных решению проблем взаимодействия представителей банковского и реального секторов, на наш взгляд, носят несколько однонаправленный характер, поскольку одновременно не учитывают встречных претензий, а также интересов двух стратегически важных секторов, изначально вступающих во взаимодействие, имея разнонаправленные цели. Реалии современных условий функционирования банков, предприятий, национальной и мировой экономики, требуют принципиально нового подхода к решению существующих проблем, на основе использования комплексного подхода, генерирующего рост синергического эффекта.

В этой связи цель статьи– разработать и предложить рекомендации по совершенствованию системы риск-менеджмента, направленной на сближение указанных секторов и способствующей перспективному их взаимодействию.

Учитывая, что современная парадигма риск-менеджмента предполагает реализацию следующих ключевых этапов: выявление риска и его оценка, определение причин возникновения с целью разработки эффективных методов управления ими, разработка конкретных механизмов в рамках соответствующего метода управления риском, действенных в условиях перманентно растущей неопределенности, рассмотрим

соответствующие проблемы и возможные механизмы их устранения в рамках единой системы риск-менеджмента.

В рамках первого этапа предлагаемой системы, в соответствии произведенными анализом и оценкой практики взаимодействия банков и предприятий, были выявлены ключевые проблемы. Так, высокая стоимость финансовых ресурсов и неадекватность ресурсной базы банков реальным потребностям предприятий приводят как к возникновению кредитного и процентного рисков с позиции банков, так и к срыву планов предприятий, которым необходимо, не получив должного эффекта, изыскивать средства на возврат части долга по кредиту и процентных платежей. Ситуацию усугубляет информационная асимметрия, под которой понимается неравномерность в качестве и в объемах обмениваемой сторонами информации. Отечественная практика кредитования свидетельствует о том, что такая информационная асимметрия взаимна. С одной стороны, банк обладает преимуществом в информационном обеспечении, владея всей информацией о недостатках и преимуществах той или иной услуги, но, тем не менее, должен более выгодно преподнести ее потенциальному клиенту, с другой стороны, предприятие в целях скорейшего удовлетворения потребности в финансовых ресурсах может ввести в заблуждение банк, предоставив изначально недостоверную отчетность для анализа кредитоспособности. Зачастую предприятия не обладают высококвалифицированными кадрами в области финансового менеджмента, в то время как финансовые аналитики и менеджеры в банках имеются. При этом не все банки предоставляют клиентам услуги по консультированию предприятий. Немаловажной проблемой во взаимодействии является ограниченность сфер инвестирования временно свободных средств, аккумулированных банкам второго уровня, поскольку ответственность за результаты взаимодействия возлагается не только на банки, но и предприятия, которые должны быть привлекательными объектами вложения по мнению банков.

В рамках второго этапа были определены основные факторы, способствующие возникновению выявленных проблем. Прежде всего, повышение уровня рисков взаимодействия банков и предприятий генерируются тем,

что экономика Казахстана с каждым годом все интенсивнее интегрируется в мирохозяйственные процессы, что обуславливает ее зависимость от тенденций, происходящих вне страны. Инфляционные ожидания участников взаимодействия также вносят свои коррективы в процесс взаимодействия не в пользу предприятий, поскольку инфляция делает кредитование менее доступным. Следовательно, и кризисы, и макроэкономическое состояние страны являются мощными факторами, воздействующие на усугубление имеющихся рисков. Ко второй группе факторов относится невысокий уровень менеджмента как в банках, так и на предприятиях. И если некоторые банки уделяют внимание обучению соответствующих специалистов, то предприятия, за исключением тех, что находятся под управлением иностранных инвесторов, игнорируют эти вопросы. Как следствие, имеем ситуацию, когда предприятие, не просчитав экономической выгоды, обращается в банк за кредитом и, в итоге, экономического эффекта не получает, повысив тем самым свои риски и риски банка-кредитора.

Финансовая неустойчивость кредитных организаций (АО "БТА банк", АО "Альянс банк") и неразвитость банковской и финансовой инфраструктуры также не способствуют сближению банковского и реального секторов экономики. Зарубежный опыт убеждает, что только при развитой инфраструктурной сети, включающей независимые статистические, рейтинговые, информационные агентства, можно не минимизировать, а избежать значительного количества рисков. Весьма сложным, на наш взгляд, является риск, связанный с непривлекательностью отраслей реального сектора с точки зрения безопасного вложения временно свободных денежных ресурсов банками. Поскольку данный риск порожден имеющейся отраслевой диспропорцией в развитии реального сектора и неразвитостью большинства не сырьевых отечественных предприятий, поэтому решить, такую задачу усилиями двух взаимодействующих сторон без активной позиции государства не представляется возможным.

Третий этап системы риск-менеджмента во взаимодействии банковского и реального секторов экономики предполагает разработку соответствующих механизмов управления существующими рисками в рамках известных методов риск-менеджмента: избегание риска, снижение риска, передача части или всего риска третьим лицам. Рассмотрим механизмы управления рисками в рамках указанных направлений:

1. *Оптимизация процесса ценообразования на банковские услуги* – данное направление имеет целью сделать банковские ресурсы более доступными (дешевыми) для предприятий. Однако более дешевые кредиты могут, как стимулировать инвестиционную активность в реальном секторе, так и выразиться в стимулировании преимущественно потребления, как показал кредитный бум прошлых лет. Номинальная процентная ставка определяется коммерческими банками исходя из различных факторов, включая стоимость финансовых средств, налоги, рисковую премию, маржу прибыли, операционных расходы, налоги. Таким образом, снижая эти переменные, можно добиться снижения номинальных ставок. Государство предприняло ряд мер для уменьшения номинальных ставок, включая предоставление банкам средств из Национального фонда, снижения резервных требований, субсидирования процентной ставки, снижение ставки рефинансирования и др. Однако, учитывая значительные риски, банки не торопятся снижать стоимость финансовых ресурсов для предприятий реального сектора. Так, если в докри-

зисный период Национальный банк Республики Казахстан повышал ставку рефинансирования с целью минимизации инфляции до 11,5% (2008 г.), то с учетом уменьшения проявления инфляционных процессов и необходимости оказания финансовой поддержки предприятиям реального сектора, ставка рефинансирования была снижена до исторически минимального уровня 6,5% (2012 г.). По мере снижения ставки рефинансирования ставки по банковским кредитам должны иметь такую же тенденцию. Однако, как свидетельствуют статистические данные Национального банка, снижение ставки рефинансирования существенно не отразилось на размере ставки по фактической ссудной задолженности банков второго уровня, которые за этот же период сохраняются на уровне 12,5%.

Меры, предпринимаемые Национальным банком с целью поддержания предприятий реального сектора, на первый взгляд, противоречат основной задаче Национального банка – обеспечению стабильности цен в экономике. Вместе с тем инфляция – это избыток денег в обращении. Но в основе своей инфляция – это недостаток конкуренции, узость рынка товаров и услуг, сбои и ограничения в их производстве, транспортировке и продажах. Если дополнительные денежные средства способствуют росту производства и преодолению "узких мест" при доставке продукции потребителям, то инфляционный эффект имеет краткосрочный характер, а в перспективе сменяется длительным дефляционным эффектом. Именно поэтому Федеральная Резервная Система США почти четыре года держала ставку процента ниже инфляции, что, естественно, противоречило либеральным канонам ("ставка процента всегда должна быть положительной"). При этом, отвечая на вопрос о причинах проведения такой политики, глава этого ведомства Алан Гринспен подчеркивал, что преодоление низких темпов роста экономики США – более важная задача, чем борьба с инфляцией, неизбежной при отрицательных ставках процента [1, с. 23-25]. Отсюда необходимость дальнейшего расширения инструментов рефинансирования, особенно в направлении пополнения ресурсов, предоставленных коммерческими банками в виде инвестиционных кредитов предприятиям реального сектора экономики. Предполагается, что всемерное стимулирование инвестиционного процесса и роста конкурентоспособности отечественных предприятий может значительно снизить и темпы инфляции. В этой связи интересен опыт Японии, где снизить реальные процентные ставки заимствования, следовательно, и себестоимость товаров и услуг отечественных производителей стало возможным за счет разработки механизма контроля за процессом ценообразования, в частности по кредитам юридическим лицам (с учетом предоставленной государством финансовой помощи банкам), являющимся представителями реального сектора экономики, путем введения формы строгой отчетности не только по суммам кредитов, но и по процентным ставкам, которые не должны превышать размера определенной в программе ставки 12%, а также путем организации специальной комиссии по вопросам необоснованного повышения ставок и тарифов в финансовой сфере, в том числе в банковской [2, с. 2].

2. *Укрепление ресурсной базы банков* предполагает формирование адекватной по срокам и суммам их ресурсной базы, способной адекватно удовлетворить потребности предприятий вне зависимости от специфики деятельности и размера предприятия. Одним из перспективных источников формирования адекватной ресурсной базы являются, на наш взгляд, пенсионные

активы, которые могут быть трансформированы в долгосрочные депозиты, депозитные сертификаты банков, ценные бумаги и т.д. За годы развития пенсионных фондов в них аккумулируются значительные суммы средств с преимущественно длительным периодом не востребоваемости (рис. 1).

При этом процентная ставка (X) по ГПД (гарантированным пенсионным депозитам) банков второго уровня должна не только обеспечивать покрытие темпа годовой инфляции, но и обеспечивать для банков необходимый уровень дохода для накопительных пенсионных фондов. Следует помнить о том, что уровень данной процентной ставки не должен превышать размера средней рыночной процентной ставки по кредитам банковского сектора. Суть данного механизма сводится к максимальному

привлечению долгосрочных средств пенсионных фондов на условиях распространения на пенсионные депозиты государственной гарантии (со специального фонда или за счет средств государства) и повышения как корпоративной, так и персональной ответственности акционеров и топ-менеджеров банков не только за сохранность, но и прибыльность от вложения данных средств. Это дает решение одновременно трех проблем: 1) обеспечение банков долгосрочными ресурсами, и, соответственно, их доходности, 2) обеспечение положительного инвестиционного дохода пенсионных фондов, покрывающих инфляционное обесценение средств, 3) эффективное переливание временно свободных средств между отраслями и обеспечение реального сектора доступными средствами для развития.

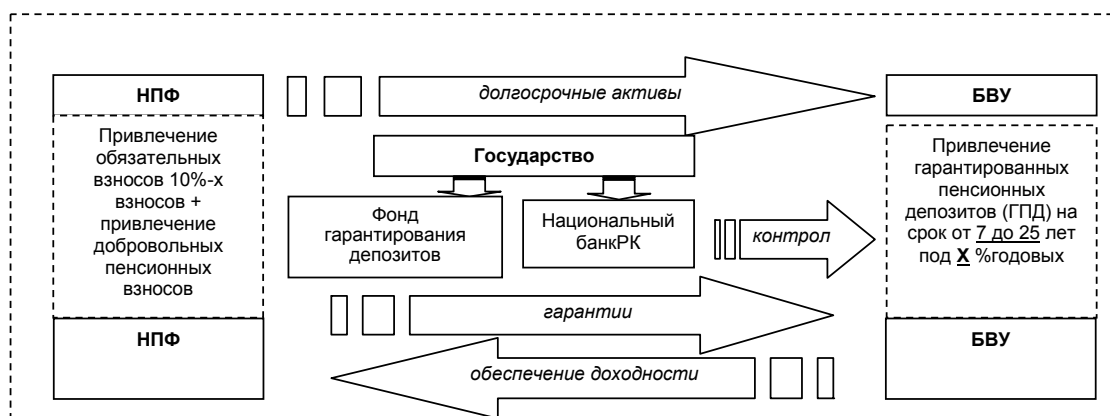

Рис. 1. Схема системы управления пенсионными активами накопительных пенсионных фондов

Внедрение данного механизма потребует внесения изменений и дополнений в законодательную базу о банках, пенсионном обеспечении и страховании (удлинение сроков депозитов до 10 лет, расширение круга финансовых инструментов и т.д.) при учете обеспечения гарантий сохранения этих средств со стороны государства и коммерческих банков.

Существенной помощью в поддержании степени доверия населения к банковской системе в период кризиса стало объявленное государством повышение размера гарантирования вкладов физических лиц в банках второго уровня до 5 млн тенге, а также проведение дополнительной капитализации банков путем выкупа акций банков второго уровня. Наряду с принятыми правительством мерами, в целях укрепления ресурсной базы банков и для предотвращения оттока банковских вкладов, целесообразно рассмотреть возможность внедрения опыта Чили, где для поддержания высокого уровня доверия населения к банкам в период роста инфляции им вменялось в обязанность назначать по депозитам не фиксированные ставки, а некий "плавающий" процент, пусть минимально, но гарантированно превышающий реальную инфляцию на момент возврата денежных средств вкладчикам.

Развитие национального фондового рынка отстает от развития банковской системы, что несколько сдерживает управление ликвидностью банков, ограничивая спектр ликвидных инвестиционных инструментов и альтернативу традиционному кредитованию как наиболее реальному источнику финансирования инвестиций со стороны предприятий. Эмитентами корпоративных бумаг все чаще выступают финансовые институты, и, в первую очередь, банки второго уровня, а предприятия реального сектора сравнительно реже пользуются возможностями этого рынка. Отраслевая структура официального списка акций и облигаций KASE (Казахстанской фондовой биржи) в последние годы претерпела

определенные изменения, однако финансовый сектор все еще занимает доминирующее положение и его доля составляет 85% рыночной стоимости долга. На рынке акций на финансовый сектор приходится более трети акций по рыночной стоимости, на нефтегазовые и горнорудные компании в отдельности – около 30%.

Снижению рисков во взаимодействии банков и предприятий, на наш взгляд, будет способствовать активная трансформация сбережений населения в инвестиции для развития реального сектора через расширенный ассортимент инструментов фондового рынка. В частности, в Казахстане во втором квартале 2012 г. стартует программа народное IPO (Initial Public Offering) – первое публичное размещение акций, открывающая возможности для участия населения в покупке высоколиквидных ценных бумаг крупных национальных промышленных компаний ФНБ (Фонда национального благосостояния) "Самрук – Казына". Кроме того, в этой сфере наиболее перспективными и позволяющими снизить риски, связанные с инфляцией и прочими потерями для предприятий реального сектора являются продукты исламского банкинга. После открытия Исламского банка "Аль-Хилаль" в Казахстане перспективно привлечение дополнительных средств на основе инвестиционного инструмента – сукук (исламские бонды), являющийся долговым сертификатом и аналогом традиционных долговых обязательств. Объем трехлетних облигаций составляет 20 млн долл. США, а прибыльность – порядка 10% годовых. Многие отечественные инвесторы выбирают безопасное вложение средств в финансовые инструменты по законам шариата.

3. *Совершенствование инфраструктуры взаимодействия* – данное направление предполагает диверсификацию банковской системы и расширение сети институтов, которые, не оказывая прямых финансовых и банковских услуг (различного рода агентства и служ-

бы), обеспечивают жизнедеятельность банков и предприятий в их взаимодействии с точки зрения информационного, методического и кадрового обеспечения. На территории Республики Казахстан с 2004 г. функционирует ТОО "Первое кредитное бюро", обеспечивающее повышение уровня осведомленности банков о потенциальных заемщиках и дающее возможность более надежной оценки кредитоспособности. Однако участие самих банков в кредитном бюро сопряжено с вопросом разглашения информации, которая составляет коммерческую тайну, и поэтому многие крупные банки, не желая раскрывать информацию о своих клиентах, а также опасаясь утраты конкурентных преимуществ (ведь бюро аккумулирует и позитивные сведения) предпочитают создавать свои собственные кредитные бюро. Так, в Казахстане в 2007 г. зарегистрировано региональное кредитное бюро ТОО "Ренессанс. О" в г. Кокшетау. На сегодняшний день вопрос о разглашении сведений, составляющих коммерческую тайну решен через уведомление предприятия о возможности передачи сведений о них в кредитное бюро.

Однако, на наш взгляд, децентрализация кредитных историй заемщиков, путем создания локальных кредитных бюро противоречит самой идее создания масштабной системы сбора информации с целью минимизации кредитных рисков, что снижает эффективность функционирования системы в целом. В этой связи интересен опыт Германии, где деятельность институтов банковской инфраструктуры регламентируется не специальным законом о кредитном бюро, а отдельным и ранее существовавшим законом об охране информации, а также работой Ведомства по охране информации. Важной составляющей инфраструктуры взаимодействия в Казахстане является сеть консалтинговых фирм, включающая крупные многофункциональные, средние и мелкие консалтинговые организации и организации, оказывающие специальные технические услуги. Такие службы ориентированы на решение вопросов информационной асимметрии на основе оказания взаимодействующим сторонам услуг по проектированию, когда консультант самостоятельно или совместно с заказчиком разработает конкретный проект и организует внедрение на предприятии; обучению, при котором консультант проводит специальное обучение руководителей и специалистов предприятия по освоению нововведений и управлению.

4. *Повышение инвестиционной привлекательности отраслей реального сектора экономики* – это направление предполагает отраслевую диверсификацию отечественной экономики на основе преодоления ее сырьевой ориентации, поскольку спрос на кредиты в Казахстане в значительной степени сконцентрирован в отечественных средних и мелких компаниях, работаю-

щих в несырьевых отраслях. Такая концентрация может обусловить повышение кредитного риска банков и соответственно рисков взаимодействия. В настоящее время продажа сырья и продукции первых переделов составляет 90% экспорта республики. Данное обстоятельство ставит экономику в сильную зависимость от изменения мировых цен на сырьевые ресурсы, и страна будет испытывать серьезные финансовые трудности из-за сокращения экспортной выручки, снижения темпов роста ВВП и доходов государственного бюджета. Наряду с этим в последние годы выбытие производственных мощностей превышало ввод. Коэффициенты обновления основных фондов сократились почти в два раза, средний фактический износ основных фондов в отраслях, не связанных с добычей нефти и производством металлов достиг уровня 45-62%. Только 16-17% используемых в отрасли машин и видов оборудования отвечает мировым достижениям [3]. По мнению рейтингового агентства "Standard & Poor's" [4], отношение веройной величины валовых проблемных активов (ВПА) (показателя, отражающего относительную величину экономического риска) к сумме внутренних кредитов частному сектору и государственным нефинансовым организациям, для Казахстана оценивается в 35-50%. По данному показателю его можно сравнить с такими странами с относительно высоким уровнем экономического риска, как Турция и Таиланд. Столь высокий уровень ВПА объясняется концентрацией деловой активности в отраслях, связанных с добычей и экспортом минерального сырья, значительным неравенством в развитии регионов, непрозрачной структурой собственности и хозяйственных связей между компаниями.

Таким образом, результаты анализа предпосылок формирования системы риск-менеджмента во взаимодействии банковского и реального секторов экономики Казахстана, учитывающей возможные направления совершенствования, свидетельствуют о сложности поставленной задачи, которая должна решаться комплексно, одновременно по нескольким направлениям и реализовываться в рамках общей макроэкономической политики государства.

1. Султанова З. Формирование процентной политики коммерческих банков Казахстана / Султанова З.// Информационно – аналитический журнал Саясат Policy. – 2007. - № 8. – С. – 23-25.
2. Целищев И. Японская модель роста: сбережения, кредитование, инвестирование [Электронный ресурс] / Целищев И. Режим доступа: www.ebiblioteka.ru.
3. Кучукова Н. Финансовое обеспечение индустриально-инновационного развития Казахстана – наша страна имеет хорошие фундаментальные факторы для развития экономики и привлечения инвестиций [Электронный ресурс] / Кучукова Н. Режим доступа: www.kazpravda.kz.
4. Standard&Poor's: Анализ рисков банковского сектора Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.standpr.ru

Надійшла до редколегії 25.06.12

УДК 330.131.5:628.544(4.037)

Ю. Нікітченко, ас. (КНУ імені Тараса Шевченка)

ЕКОНОМІКО-ЕКОЛОГІЧНА ОЦІНКА ТЕХНОЛОГІЙ ПЕРЕРОБКИ АВТОМОБІЛЬНИХ ЗНОШЕНИХ ШИН

Проведено комплексну економіко-екологічну оцінку технологій переробки зношених шин, виявлено фактори, що впливають на розвиток системи ресурсорієнтованої їх переробки та управління вторинними ресурсами.

Ключові слова: зношені шини, механічне подрібнення, піроліз, економічна ефективність, відвернуті економіко-екологічні збитки.

Проведена комплексная экономико-экологическая оценка технологий переработки изношенных шин, выявлены факторы, влияющие на развитие системы их ресурсоориентированной переработки и управления вторичными ресурсами.

Ключевые слова: изношенные шины, механическое измельчение, пиролиз, экономическая эффективность, предотвращенный экономико-экологический ущерб.

Performed a complex economic and ecological evaluation of scrap tires treatment technologies and identified factors affecting the development of resource-oriented recycling of scrap tires and management by secondary resources.

Key words: scrap tires, mechanical grinding, pyrolysis, economic efficiency, prevented economic and ecological loss.

Протягом останніх десятиріч в Україні спостерігається прогресуюче накопичення зношених шин транс-

портних засобів, які осідають на полігонах, звалищах або неконтрольовано розсіюються у навколишньому

середовищі (НС). Розвиток транспортної інфраструктури, збільшення кількості автомобілів у приватному та державному секторах, а також значний розрив між акумулюванням шин як відходів і заходами, спрямованими на запобігання їх утворення, утилізацію або переробку поглиблюють екологічну кризу і погіршують соціально-економічну ситуацію в країні.

Зношені шини класифікують як багатотоннажні небезпечні для природного середовища відходи. На відміну від багатьох видів залишків споживання навіть на післяексплуатаційному етапі шини зберігають досить високий рівень технологічних властивостей для переробки у вторинні енергетичні та матеріальні ресурси, тому переробка їх і подальше заміщення традиційних природних ресурсів одержаними продуктами слід розглядати як один із ключових пріоритетів реалізації ресурсозберігаючої політики в Україні шляхом комплексного освоєння їх вторинного матеріально-енергетичного потенціалу.

У світовій практиці переробка відходів у вторинні енергетичні та матеріальні ресурси (ВЕМР) визнана найбільш раціональним засобом розв'язання економіко-екологічних проблем накопичення відходів і забезпечення виробництв вторинною сировиною. Здебільшого вторинна сировина може бути більш доступною та дешевою альтернативою порівняно з традиційними природними ресурсами.

Економіко-екологічні переваги від утилізації шин значною мірою залежать від вибору технологічного обладнання для переробки відходів. Ринок технологій пропонує велике різноманіття виробничих комплексів на основі різних методів переробки, а кожний виробник позиціонує свої технології як найбезпечніші та найефективніші. Серед таких пропозицій дещо складно зорієнтуватися і зробити правильний вибір, особливо інвесторам, які не мають досвіду роботи в шинопереробній галузі. З огляду на це в статті розглянуто питання вибору технології для переробки відпрацьованих шин з урахуванням оцінки економічних переваг і рівня їх екологічності.

Щороку не менше ніж 10 млн тонн відпрацьованих шин потрапляють на світові звалища. При цьому кількість шин, що накопичилися без переробки за попередні десятиріччя, вже становить 60-80 мільйонів. Найбільше шинних відходів утворюється у США – 16-18 млн шин та у Японії – 600-700 тис. шин щороку. У Європі лідерами визнані Великобританія – 400 тис. шин та Німеччина – 460-510 тис. шин [1].

За підрахунками Міністерства екології та природних ресурсів України щороку українські автовласники змінюють до 44 тис. тонн зношених шин новими. Наприклад, у 2011 р. – 43,5 тис. тонн [2]. Однак офіційна статистика охоплює тільки частину відпрацьованих шин, які потрапляють на звалища, решта – безконтрольно розсіюються у навколишньому середовищі. Нескладні арифметичні розрахунки на основі загальної кількості автомобілів, зареєстрованих в Україні, кількості шин, що імпортуються, та середнього терміну експлуатації шин показують, що офіційні дані про надходження відпрацьованих шин "підраховують" тільки 20% від фактичної кількості непридатних для експлуатації шин.

Шини як відходи, неконтрольоване накопичення яких небезпечно для навколишнього середовища, є "невичерпним" джерелом цінної сировини. Автомобільна шина – складна конструкція, виготовлена з використанням різних матеріалів, більшість з яких отримують на основі дефіцитних природних ресурсів, при цьому процес виготовлення шинної продукції є енергоємним і ресурсовитратним. Так, для виготовлення протекторів, боковин і бортів шини використовують спеціальні гумові

суміші з натурального та синтетичного каучуку. Каркас підсилюють за рахунок нейлонових, металевих та/чи кевларових кордів, внутрішню частину борту виготовляють із сталі [3]. Наприклад, для виготовлення легкової шини вагою до 10 кг виробник Гуд'єр (Goodyear) використовує: 30 видів синтетичних каучуків, 8 видів натуральних каучуків, 8 видів технічного вуглецю, металевий корд, корд із поліестеру та нейлону, міцний сталевий дріт для бортів, 40 видів хімічних речовин, а також віск, масла, пігменти, клеї та силікон. Загалом при виготовленні однієї шини для легкового автомобіля витрачають до 28 л нафти та 970 МДж енергії [4].

З огляду на склад шин економічно ефективна їх переробка сприятиме не тільки розв'язанню екологічних проблем, а й забезпечить високу рентабельність переробних виробництв, поліпшить умови життя населення, покращить здоров'я нації та рівень її працездатності. Знищення звалищ зношених шин звільнить для використання за призначенням великі площі займаних ними земель. Екологічна й економічна доцільність, необхідність вторинного та багаторазового використання природних ресурсів шляхом залучення їх у господарсько-виробничий обіг як вторинну сировину доведено багаторічною практикою багатьох розвинутих країн світу.

Для того, щоб зробити правильний вибір технології, необхідно добре розуміти не лише загальний принцип роботи технологічного комплексу, а й враховувати низку інших аспектів, серед яких визначальними є попит на вторинні ресурси і на продукцію, виготовлену з використанням вторинної сировини, у визначеному регіоні. Адже різні технології утилізують шини як зі збереженням макромолекулярної структури гумового відходу, так і з глибокою необоротною зміною структури полімерів, що і визначає властивості вторинної сировини.

Аналіз вітчизняного й іноземного досвіду розвитку шинопереробної галузі свідчить, що кожний проект рециклінгу відпрацьованих шин має бути ретельно обґрунтованим на основі попередньої оцінки економіко-екологічних параметрів технологій, а також якісно-кількісних властивостей ВЕМР порівняно з аналогами природних ресурсів. Така комплексна оцінка може бути обґрунтована для фінансування проектів будівництва і запуску шинопереробних комплексів, а також визначення ринкової вартості та попиту на ВЕМР з урахуванням специфіки регіону.

Метою статті є комплексна економіко-екологічна оцінка методів переробки зношених шин з отриманням ресурсоцінних матеріалів та їх використання у народному господарстві, а також виявлення факторів, які впливають на становлення й розвиток системи ресурсоорієнтованої переробки зношених шин і управління одержаними вторинними ресурсами.

Існуючі технології переробки зношених шин реалізуються на основі трьох основних методів: подрібнення, термічної деструкції та спалювання, які різняться між собою не лише технологічним виконанням процесу, але і якісно-кількісними властивостями вторинної продукції [5].

У Західній Європі широко застосовують методи подрібнення з одержанням каучукової складової у вигляді гумової крихти з подальшим її використанням при виробництві регенератів, покривельних і гідроізоляційних виробів, добавок до нафтових бітумів або для асфальтового покриття доріг. При механічній переробці шин фізико-хімічний склад гуми майже не змінюється, найбільш повно зберігаючи властивості каучуку [8].

Не менш поширені особливо в Україні, методи другої групи – термічна деструкція – піроліз, термозрідження або крекінг. Для цієї технології потрібні високі температури, а сутність її полягає у термічній деструкції полімерів

з отриманням вуглеводневої сировини різної молекулярної маси. Наприклад, серед одержуваних продуктів високу цінність має піроконденсат – рідка фракція вуглеводнів, який використовують як заміник нафти або її похідних продуктів. Не менш перспективним вбачається застосування його як альтернативної сировини для синтезу сульфонатних поверхнево-активних речовин, які використовують у сферах нафтовидобутку або для очищення ґрунтів, забруднених нафтопродуктами [9].

Спалювання як метод утилізації зношених шин викликає великі побоювання та суперечки серед учених-екологів. При виготовленні шин використовують багато хімічних сполук, серед яких є й потенційно небезпечні токсиканти та канцерогени, які під час спалювання потрапляють у димові гази, забруднюючи атмосферу. Надто небезпечним при спалюванні при температурі вище 850°C є утворення таких високотоксичних речовин як діоксини і фурані [10]. Застосування очисних систем димових газів потребує значних інвестицій, обсяг яких може перевищувати очікуваний прибуток від реалізації ВЕМР.

Таким чином, для проведення економіко-екологічної оцінки технологій переробки зношених

шин було обрано: технологію механічного подрібнення [6] і піролізу [7]. З огляду на низький рівень екологічності методу спалювання будь-якої технології, реалізовані на його основі, не розглядали.

Аналіз економічних показників обраних технологій та рівня їх комерційної ефективності проведено на основі даних, зазначених виробниками [6,7], а також з використанням даних, одержаних розрахунковим методом. Розрахунки, наведені у таблицях, відображають об'єктивну порівняльну оцінку двох технологій переробки шин, використання яких має бути лише в межах мети статті.

Порівняльна якісна оцінка методів механічного подрібнення та піролізу за економічними показниками (загальні капіталовкладення, експлуатаційні витрати, прибутки від реалізації ВЕМР, рентабельність й окупність) показала, що реалізація проекту піролізу шин потребує менших капітальних витрат на організацію та запуск виробництва, а також передбачає значно нижчі поточні експлуатаційні витрати та коротший термін окупності капітальних інвестицій (табл.1).

Таблиця 1. Економічні показники технологій подрібнення та піролізу зношених шин

Показник	Одиниця виміру	Механічне подрібнення [1]	Піроліз [2]
Виробнича потужність по сировині	кг/добу т/рік	2 100,00 693,00	3 000,00 (мах 9 000,00) 750,00
Вихід вторинної продукції	%	• гумова крихта – 60 • текстиль – 22 • металокард – 18	• піроконденсат – 32 • твердий вуглецевий залишок – 40 • -металокард – 12 • -піролізний газ – 15
Загальні капітальні витрати на організацію виробництва	грн	5 651 330,00	1 200 000,00
Поточні витрати на забезпечення процесу	грн/місяць	597 959,00	38 923,60
Собівартість 1 т продукції	грн/т	451,00	574,45
Коефіцієнт глибини переробки шин	%	98 (~2% – технологічні втрати)	98 (~2% – технологічні втрати)
Термін окупності капітальних вкладень	років	2	0,7
Прибуток підприємства	грн/рік	2 751 306,95	514 965,50
Рентабельність	%	120,00	117,00

На відміну від здрібнювального комплексу піролізна установка легко модифікується доукомплектуванням додатковими реакторами (максимальна кількість – 9 шт.), що збільшує переробну здатність виробництва до 2 250,00 тонн на рік. Разом із шинами піролізний реактор переробляє відпрацьоване мастило, нафтошлами або полімеровмісні відходи. Диверсифікація сировини змінює фізико-хімічні властивості вихідної продукції, збільшуючи вихід легких вуглеводнів у складі піроконденсату [11]. Так, компанія [7] рекомендує водночас із гумою завантажувати в реактори відходи побутового пластику (ПЕТ пляшки) у кількості 20% від маси шин.

Одержані показники залежать від багатьох факторів, таких як організаційно-правова форма підприємства, доступ до джерел сировини, співробітництво з державними органами влади, транспортними організаціями, а також реалізація продуктів переробки шин з урахуванням попиту та переваг потенційних споживачів.

Слід зауважити, що додатковим джерелом фінансової підтримки шинопереробних підприємств (без урахування прибутків від реалізації ВЕМР) є:

- державна підтримка у вигляді бюджетного фінансування природоохоронних заходів із високим рівнем екологічної складової;
- прибутки від приймання зношених шин на утилізацію (тобто споживач платить за їх переробку).

За обмеженої фінансової підтримки з боку держави та відсутності звички у споживачів сплачувати за ути-

лізацію шин жодне альтернативне джерело надходження фінансів в Україні не спроможне забезпечити фінансову підтримку відходопреробних підприємств, тому технологічні комплекси з переробки відпрацьованих шин мають бути економічно ефективними, а доходи від реалізації вторинних енергетичних і матеріальних ресурсів мають покривати та/чи перевищувати експлуатаційні витрати.

Крім того, недосконала законодавча база, яка не передбачає чіткого визначення відповідальних за утилізацію і переробку зношених шин, суттєво гальмує розвиток шинопереробної галузі в Україні.

Одержувані вторинні енергетичні та матеріальні ресурси використовують в різних галузях промисловості як аналоги багатьох дефіцитних природних ресурсів (табл.2). Наприклад, піроконденсат є заміником нафтопохідних продуктів, твердий вуглецевий залишок – сорбент або тверде паливо. Гумова крихта як аналог синтетичного каучуку теж не менш перспективна у застосуванні в промисловості. Товари на основі переробленої гуми користуються попитом споживачів у багатьох країнах світу, які вже давно оцінили високу якість такої продукції та її нижчу вартість. Перелік сфер застосування є неповним, учені різних країн продовжують досліджувати продукти переробки шин, відкриваючи нові перспективні напрями їх промислового застосування.

Таблиця 2. Вторинні енергетичні та матеріальні ресурси, отримувані за кожним із методів переробки шин

Показник	Одиниця виміру	Механічне подрібнення [1]	Піроліз [2]
ВЕМР, що отримують, у порівнянні з аналогом первинної сировини	-	Гумова крихта (аналог: синтетичний каучук) Металолом (легована сталь)	Піроконденсат (нафтопродукти) Твердий вуглецевий залишок (вугілля, вугільні сорбенти) Металолом (легована сталь) Піролізний газ (природний газ)
Ринкова вартість ВЕМР	грн/т	Гумова крихта – ~3 200,00 Металолом – 960,00	Піроконденсат – 2098,00 Твердий вуглецевий залишок – 689,00 Металолом – 960,00
Ринкова вартість природних аналогів	грн/т	Каучук синтетичний (ізопренів) – 16 955,00 Металевий корд – 4 124,00	Нафта – 6 439,50 Вугілля – 810,00 Металічний корд – 4 124,00
Потенційні сфери застосування ВЕМР	-	Шинна промисловість Будівництво Комунальне господарство Виробництво ГТВ	Нафтопереробна галузь Нафтохімічна галузь Паливно-енергетичний сектор

Крім економічної доцільності, яка значною мірою відображається через різницю ринкової вартості на первинні та вторинні ресурси (табл. 2.), використання ВЕМР дозволяє суттєво знизити негативний вплив на навколишнє середовище як за рахунок переробки відходів, так і за рахунок мінімізації впливу на етапах освоєння та видобутку природних ресурсів і їх переробки.

Для обґрунтованого вибору технології переробки зношених шин слід враховувати не лише економічні фактори виробництва, а й ступінь їх впливу на навколишнє середовище через показники екологічності матеріального виробництва, що характеризують рівень екологічності процесу. Екологічні та соціальні вигоди обраних технологій наведено в табл. 3.

Таблиця 3. Соціальні та екологічні характеристики технологій переробки автомобільних зношених шин

Показник	Одиниця виміру	Механічне подрібнення	Піроліз
Чисельність зайнятого персоналу	осіб	16	14
Скорочення потрапляння шин у НС	т/рік	5 000,00	750,00 – 2 250,00
Наявність аспіраційних або захисних споруд	-	система очищення повітря	система очищення димових газів
Утворення вторинних відходів виробництва	% від загальної маси	ні	ні
Коефіцієнт безвідходності технології	%	98-99	98-99
Забруднення атмосфери	т/рік	SO _x – 0 NO _x – 0 Пил – 2x10 ⁻⁴	CO ₂ – 36,92 CO – 0,24 NO _x – 0,14 CH ₄ – 0,0009 N ₂ O – 0,0019* * джерело викидів – реактор
Забруднення ґрунтів і водойм	т/рік	у межах норми	у межах норми
Попереджений економічний збиток від забруднення НС	грн	2 334 245,00	1 598 325,00

Екологічна оцінка шинопереробних підприємств як потенційного джерела забруднення навколишнього середовища базується на аналізі їх впливу на такі складові біосфери як атмосфера, водні та земельні ресурси. Вплив на водні об'єкти та ґрунти мінімальний, адже кожна із розглянутих технологій не передбачає використання цих ресурсів для забезпечення технологічних процесів, тільки в межах адміністративно-побутових потреб. Аналіз впливу виробництва на атмосферне повітря базується на аналізі приземних концентрацій забруднюючих речовин за кратністю перевищення їх гранично допустимих концентрацій (ГДК).

Під час механічного подрібнення шин може утворюватися пил як забруднювач повітря (на кожному етапі здригання сировини), проте його загальна кількість не перевищує граничнодопустимі концентрації у повітрі виробничих приміщень (ГДК для пилу становить 0,75 мг/м³). У процесі піролізу зношених шин вплив на атмосферне повітря здійснюється практично на всіх ділянках виробничого комплексу (біля реактора, через дихальні клапани резервуарів, зливні люки та ін.). Діоксид азоту, оксид вуглецю, метан, насичені вуглеводні, пил – основні забруднювальні речовини. Найбільший вплив на повітря можна спостерігати на відстанях, близьких до джерел викидів, проте на межі санітарно-захисної зони та за нею концентрація шкідливих речовин у атмосферному повітрі значно нижча ГДК. Застосування за-

хисних та аспіраційних споруд, належне їх обслуговування, зводить до мінімуму рівень забруднення.

Слід зазначити, що налагоджене функціонування обох технологій забезпечує досить вагомий внесок у збереження навколишнього середовища та попередження економіко-екологічних збитків внаслідок знищення або виснаження природних комплексів, нераціонального використання природних ресурсів, порушення екологічних зв'язків у середовищі існування живих організмів, у тому числі людини.

Отже, підсумовуючи результати дослідження, можна зробити певні висновки та пропозиції щодо розвитку шинопереробної галузі в Україні, а також вибору технології для утилізації зношених автомобільних шин:

1. Проблема утворення й накопичення зношених шин є важливою для всіх країн світу, в тому числі й для України. Інтенсивний розвиток транспортної інфраструктури та відсутність альтернативної заміни покриття будуть основними чинниками нагромадження шинних відходів у майбутньому.

2. Крім екологічної небезпеки при накопиченні гумових відходів, зношені шини містять у собі значний запас цінної вторинної сировини, повернення якої у виробництво є більш економічно вигіднішим та екологічно безпечнішим заходом, ніж неконтрольоване зберігання їх у навколишньому середовищі.

3. Аналіз доступних технологій вітчизняного й іноземного виробництва показав, що технології механічного

подрібнення та піролізу є найбільш ефективними за економіко-екологічними показниками. Порівнюючи ці дві технології, було зроблено висновок, що виробничий комплекс для здрибнення шин рекомендується впроваджувати на великих підприємствах і в тих регіонах, де річний обсяг наявної сировини-відходів становить не менше 5 тис. тонн. Ця технологія потребує значних капітальних інвестицій при дворічному терміні окупності, при цьому прибуток від реалізації вторинних продуктів теж вищий порівняно з технологією піролізу. Піролізну технологію доцільно використовувати підприємцям малого і середнього бізнесу, коли потрібна швидка окупність витрат, а також при обмеженій доступності сировини у вигляді відпрацьованих шин.

4. Разом із показниками економіко-екологічної ефективності функціонування шинопереробних підприємств не менш важливим аспектом у виборі технології є аналіз попиту на вторинні ресурси та на продукцію, виготовлену з використанням вторинної сировини, в кожному окремому регіоні.

1. Nikitchenko U.S. Usage of post-consumer tires as raw materials / Nikitchenko U.S., Vovk O.A., Arkhipova G.I., Akinina K.U. // Вісник НАУ, 2006. – №4 (30). – С. 186-188. 2. Екологічний податок на шини не вплине на ціни [електронний ресурс] // Фінансові та економічні новини України:

[сайт]. – Режим доступу: <http://money-news.te.ua/2012/03/06/ekolohichnyj-podatok-na-shyny-ne-vplyne-na-tsiny>. 3. Автомобильные шины. Конструкция, механика, свойства, эксплуатация / [Третьяков О. Б., Гудков В. А., Вольнов А. А., Тарновский В. Н.]; за ред. канд. тех. наук Третьякова О. Б. – М.: Химия, 2003. – 156 с. 4. Anne Evans. Composition of a Tire: Typical Components/ Anne Evans, Russ Evans. – The Waste and Resources Action Program, 2006. – P.5. Nikitchenko U.S. Environmental safety technology on scrap tires treatment / Nikitchenko U.S., Vovk O.A. // Proceedings of the National Aviation University, 2009. – №4 (41). – P.94-98. 6. Оборудование для утилизации шин КПШ-1 [Электронный ресурс] // ООО "Инновации Евросервис": [сайт]. – Режим доступа: <http://inev.ru/index.php?page=productions&id=18>. 7. Установка для переработки отходов РТИ и автошин УПВ-2-06 [Электронный ресурс] // ООО "А.Альфа-Украина": [сайт]. – Режим доступа: <http://a-alfa-ua.woodex.ua/?page=1810&lng=ru8>. Pehlken Alexandra. ScrapTires: Resources for New Applications / Pehlken Alexandra. – Bremen University, Institute for Integrated Product Design, Germany, 2009. – 204 p. 9. Нікітченко Ю. С. Фізико-хімічні властивості піроконденсату, отриманого шляхом переробки відпрацьованих автомобільних шин / Нікітченко Ю. С., Запорожець О. І. // Нафтова і газова промисловість. – 2011. – № 1. – С. 47-51. 10. Robert H. Snyder. Scrap Tires: Disposal and Reuse / Robert H. Snyder. – Society of Automotive Engineering, 1998. – 150 P. 11. Установка закрытого пиролиза "Пиротекс": переработка РТИ, пластика, ПЭТ, полиэтилена, нефтешламов и отработанных масел [Электронный ресурс] // ООО "Технокомплекс": [сайт]. – Режим доступа: <http://www.tkomplex.ru>. 12. Глосарій зеленого бізнесу: українсько-німецько-російсько-англійський / [Базилевич В., Вальтер Д., Хартманн В. та ін.]; за ред. проф. екон. наук Базилевич В.Д. – Глосарій. – К.: Знання, 2010. 518 с.

Надійшла до редколегії 09.07.12

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ЕКОНОМІКА

Випуск 142

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 7,32. Наклад 300. Зам. № 212-6147.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 21.
Підписано до друку 06.08.12

Видавець і виготовлювач
Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 3222; (38044) 239 3172; тел./факс (38044) 239 3128
e-mail: vpc@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02